

HAREZMŞÂHLAR HÂNE DÂNININ EVLİLİKLERİ
THE MARRIAGES OF THE KHWARAZMSHAHS DYNASTY
БРАКИ ДИНАСТИИ ХАРЕЗМШАХОВ

Ergin AYAN*

ÖZ

Gazneliler devrinde Harezm bölgesi bu devlete tâbi bir valilik olarak idare edilmekteydi. Selçuklu devleti kurulduktan ve Harezm fethedildikten sonra ise yine bir valilik olarak devam etmiştir. Ancak Selçuklular buradaki yönetici ailesini değiştirdiler. Harezmsâhlar hânedânının atası Anuştingin adlı bir Türk idi. Aslında Harezmsâhların bağımsızlık devirleri İl-Arslan ile başlar. Selçuklu hâkimiyetinden önceki devirde Harezmsâhlar Gaznelilerle kız alıp vererek akbalık kurmuşlardır. Selçuklular devrinde ise ilk Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, Harezmi Altuncan Hatun ile evlenmiştir. Altuncan Hatun, Türk kadın tipine örnek gösterilecek bir hatundur. Sultan Sancar'ın ölümüyle birlikte bağımsız bir devlet haline gelen Harezmsâhlar ile Irak Selçuklu Sultanları arasında yapılan siyasi evlilikler vasıtasıyla hânedân akrabalıkları kurulmuştur. Harezm hükümdârlarının yine bir Türk kavmi olan Kanglı hatunlarıyla evlilik gerçekleştirdikleri görülmektedir. Bu evliliklerin de askeri ve siyasi yönleri vardır. Ayrıca, bu hatunlar Harezmsâhların siyasi hayatında çok önemli roller oynamışlardır. Bilhassa Moğol istilâsı sıralarında siyaseten çok ön plana çıktıkları görülmektedir. Harezmsâhlar, Karahanlılarla ve yerel hükümdârlarla da kız alıp vermişlerdir. Son Harezmsâh Celâleddîn Muhammed, Harezm'den Anadolu'ya kadar uzanan macerasında pek çok evlilik gerçekleştirmiştir.

Anahtar kelimeler: Harezm, Gazneliler, Selçuklular, Karahanlılar, Moğollar

ABSTRACT

Khwarazm area was ruled as a governorship subjected to Gaznavid state. After the establishment of Seljuq state and conquest of the Khwarazm, it still continued as a governorship. However, Seljuqs changed the administrator family here. Anush Tigin, from a Turkic tribe, was ancestor of the Khwarazshahs dynasty. In fact, independence of the Khwarazmshah state begins with Il-Arslan. The Khwarazmshah state made affinity with Gaznavids through marriages before Seljuqs authority. In Seljuqs era, on the other hand, the first Sultan of the Seljuq dynasty, Tughril Beg married Khwarazmian Altun Jan Khatun. She can be seen as an example of Turkic women. With the death of Sultan Sanjar, the Khwarazmshahs and Iraqi Seljuqs became independent states, and after that a kinship was established by political marriages between them. It seems that rulers of the Khwarazm married Qangli women, one of Turkic peoples. These marriages have political and military aspects too. They also played a very important role in the political life of the Khwarazmshahs dynasty. In particular, it is seen that they came into prominence in politics during Mongol invasions. Khwarazmshahs also made affinity with Karakhanids and local

---

* Prof. Dr. Ordu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü öğretim üyesi.
 alpsunkar@hotmail.com. 10.17498/kdeniz.279633

rulers. Jalal ud-din Muhammed, last emperor of the Khwarazmshah state, made many marriages on the way from Khwarazm to Anatolia.

Key Words: Khwarazm, Gaznavids, Seljuqs, Karakhanids, Mongols

АННОТАЦИЯ

Во время правления Газневидов Харезм, как отдельный край подчинялся Газневидам и руководился местным правителем. После появления Селджукского государства, стиль правления Харезмом не изменился. Селджуки поменяли правящую местную династию. Основателем династии Харезмшахов был один тюрк по имени Анустигин. На самом деле независимость Харезмшахов начинается со времён Аслана II-го. До сельджукского периода между Харезмшахами и Газневидами происходили династионные браки и установились родственные связи. При сельджуков, их первый султан Тугрул Бей женился на харезмянке по имени Алтунджан. После смерти султана Санджара Харезм получил независимость и династионные браки продолжились с династией иракских сельджуков. Кроме этого, выявлены браки Харезмшахов с другим тюркским племенем Канглы. Такие браки совершались ради политических и военных целях. Невести Харезмшахов играли значительную роль в политической жизни Харезма. Такое можно следовать в период монгольского нашествия. У Харезмшахов были династионные браки с Караханцами и местными правителями. Последний шах Харезма Джелаледдин во время своих приключении от Харезма до Анатолий заключил несколько браков.

Ключевые слова: Харезм, Газневиды, Сельджуки, Караханцы, Монголы.

Giriş

Harez, Ceyhun nehrinin aşağı mecrasının her iki tarafında bulunan ülkeye verilen isimdir. Eski ananeye göre buraya tayin edilen valilere Harezşâh unvanı veriliyordu. İslâmdan önce mevcut olup, 995 yılına kadar devam eden Harezşâhlar Afrigoğulları'dır(Kafesoğlu, 1984: 33). Bu tarihte Memûn b. Muhammed Harezm'in güney kısmını feth ederek Harezşâh unvanını¹ kendisine geçirek burada yeni bir hânedân kurmuştur. 1017'de Gazneli Sultan Mahmûd Harezm'i fethederek buradaki yönetime son verdi. Altuntaş, hâcib-i kebîr olarak Herât valisi iken, Harezm'in fethinden sonra Sultan Mahmûd tarafından buraya vali olarak atanmıştır. Böylece burada Harezşâh unvanıyla 1041 yılına kadar devam eden bir hanedan kurulmuştur (Al-Utbî, 1858: 185, 254, 363, 448). Altuntaş'ın oğlu Harun, Cend hâkimi Baranlı Şâhmelik tarafından bertaraf edildi ise de bu da az sonra Selçuklu Çağrı Bey tarafından Harezm'den atıldı(Şâhmelik hakkında geniş bilgi için bk. Ayan, 2014: 13-38). Selçuklular devrinde Harezm bunların valileri tarafından idare edildi. Bunlar arasında tanınmış olan Anuştigin ülkenin Türkleşmesi tarihinde de mühim yer tutar. Anuştigin'in oğlu Muhammed ve bunun oğlu Atsız döneminde; Sultan Sancar'ın esir edilmesine kadar Selçuklular'ın tâbiyeti altında yaşamışlardır. Bizim konumuzu teşkil eden Harezşâhlar Devleti'nin tarihi ise bundan sonra başlar. Harezşâhlar Devleti, Harezm bölgesinde 1097-1231 yılları arasında hüküm sürmüş bir Türk devletidir. Başkenti Gürgenç'tir. Bu isim Gürgânc ya da Ürgenç şeklinde

---

¹Harezşâh tabiri İslâmdan evvelki zamanlardan beri bu ülkeye hâkim olanlar tarafından kullanılagelen bir unvandır (Barthold, 1993: 263).

de telaffuz edilir(Cüveynî, 1998: I, 97). Son Harezşâhlar sülâlesinin atası Anuştıgin'in Türk olduğuna şüphe yoktur. Ancak onun hangi Türk zümresine mensup olduğu malûm olmamakla beraber, Garcistanlı bir Türk kölesi olduğu bilinmektedir. Harezşâhlar Devleti'nin gerçek kurucusu ise Anuştıgin'in oğlu Atsız sayılmıştır. Daha sonra sırasıyla İl Arslan, Alâaddin Tekiş, Alâaddin Muhammed ve Celaledin Muhammed tahta geçmiştir. Harezşâhların siyasî hayatında sultanların hanımları ve anneleri önemli rol oynamışlardır. Şahsen hânedânlar arasında yapılan evliliklerin siyasî amaçlar taşıdıkları gerçeğini savunmaktayım. Kaleme alınmış olan bu çalışmadaki amaç, hânedân evlilikleri vasıtasıyla kurulan akrabalıklar hakkındaki gerçekleri anlatmakla ilgilidir. On birinci yüzyılın başlarından itibaren Harezşâh hâkimlerinin veya hatunlarının yaptıkları evliliklerin başlangıç yeri olarak almamız gereken nokta, kaynaklarda tespit edebildiğimiz kadarıyla Gaznelilerle kurulan akrabalıktır. Şimdi Gaznelilerle Harezşâh hâkimleri arasında yapılan evliliklerin ilkinden bahsedelim.

Harezşâhlar-Gazneliler

Gazneli Sultan Mahmûd, her fırsatta Harezşâh'ı itaat altına almaya çalışmaktaydı. Muhtemelen bu amaçla kız kardeşi Hurre-i Huttali (veya Hurre-i Kalçı)'yi Harezşâh'deki Memûnîler hânedânının ikinci hükümdarı Ebû'l-Hâs Ali ile evlendirmişti(Beyhakî, 1945: 683; Nâzım, 1971: 866; Merçil, 1989: 36). Ebû'l-Hâs 1015'te öldürülünce Hurre, Sultan Mahmûd'un izniyle yerine geçen kardeşi Ebû'l-Abbâs Memûn (1015-1017) ile evlendirildi. Sultan Mahmûd, Harezşâh'ı zapt etme planları yapıp, kız kardeşi Hurre-i Huttali'yi (veya Hurre-i Kalçı) Harezşâh hâkimi Ebû'l-Abbâs Memûn'a verdi (Gerdizî, 1363: 395; Al-Utbî, 1858: 444 vd). O böylece hem Sultan Mahmûd hem de Halîfe nezdinde büyük itibara sahip oldu. Bu itibarla Halîfe el-Kaadir Billah, Harezşâh'a hil'at, aht ve liva gönderdiği vakitte bununla beraber Aynü'd-devle ve Zeynü'l-mille lakabını verdi. Halîfe bu emanetleri götürmek ve bu lakapları tebliğ etmek için Sâlâr-ı Hâciyân Hüseyin'i memur etmişti (Beyhakî, 1945, 682). Bu evlilik dolayısıyla Sultan Mahmûd ile Ebû'l-Abbâs aralarında mektuplaşır birbirlerine mülâttifeler yazarlar hediyeler gönderirler ve iyi münasebette bulunurlardı. Ebû'l-Abbâs her hususta Emîr Mahmûd'un hatırına riayet ederdi ve kendisine son derecede saygı besler ve ona tevazu gösterirdi; o derecede saygı gösterirdi ki meselâ şarap meclisi kurulduğu vakit en ileri gelen devlet adamlarını, haşemi, evlâtlarını, dergâhında bulunan Sâmanî ve Saffârî emirleri ve civardaki vilâyetlerden gelen elçileri çağırırdı. Onlarla şarap içerken üçüncü kadehini eline aldığı vakit ayağa kalkar Emîr Mahmûd'un şerefine içer, sonra otururdu; bütün mecliste bulunanlar da kendisiyle beraber ayağa kalkarlardı. Hepsine birer birer emrederdi. Bunların hepsi yeri öperlerdi. Kendisiyle beraber onlar da ayakta dururlar, Emîr Mahmud'un şerefine şarap içerlerdi. Şarapları içtikten sonra Emîr yine yerlerine oturmalarını emrederdi. Sonra bir hizmetçi gelir, onun peşinden müzannîlerin hediyelerini getirirler, her birine kıymetli birer at ve esvap ile içinde on bin dirhem bulunan keseler verirlerdi. Bununla birlikte Harezşâh'daki Memûnîler hânedânının son üyesi olan Ebû'l-Abbâs Memûn, Hurre ile evlenmişse de, Mahmûd'dan korkmakta ve bu sebeple Gazneliler'e karşı Karahanlılar ile ittifak yapmak istemekteydi (Beyhakî, 1945: 683; Karş. Nâzım, 1971: 866). Fakat Karahanlılar, onunla görüşmelerde bulunmakla beraber bir askeri anlaşmaya yanaşmıyorlar, daha çok Gazneliler ile onun arasında olmayı tercih ediyorlardı. Karahanlılar'ın aracılığı ile Sultan Mahmûd ile Harezşâh arasında bir barış yapıldı. Fakat hutbenin Sultan Mahmûd adına okunmaya başlanması, Harezşâh ordusu komutanları arasında bir anlaşmazlığa yol açtı. Bu komutanlar Buharalı Alptekin önderliğinde Ebû'l-Abbâs Memûn'un köşkünün dört bir etrafını ateşe verdiler, nihayet kendisini yakalayıp öldürdüler. Bu vak'a 407 yılında Şevval ayının ortasında Çarşamba günü vaki oldu (17 Mart 1017).

Ebû'l-Abbâs Memûn öldüğü vakitte otuz iki yaşında idi. Harezmsâh'ın ölümünden sonra onun kardeşinin oğlu Ebû'l-Hâris Muhammed b. 'Ali b. Memûn'u getirip saltanat tahtına çıkardılar. Bu emîr on yedi yaşında idi. Devlet erkânı Ahmed Turan'ı bu genç emîre vezir yaptılar; Alptekin bu suretle memlekete tamamıyla hâkim oldu. Alptekin ve adamları bu çocuğu bir köşede oturtular bir işe karıştırmadılar; istediklerini yaptılar, rast geldiklerini öldürdüler ahalinin ellerinden mallarını aldılar, ocaklarını söndürdüler. Biraz gayret eseri gösterenleri ezdiler. Dört ay kadar memleket bunların ellerinde kaldı; bu müddet zarfında memleket mahvoldu (Beyhakî, 1945: 690).

İsyancılar Sultan Mahmûd'un bunu hoş karşılamayacağını ve onun intikamını alacağını anladılar, bu yüzden onunla savaşımağa ve mücadele etmeğe and içtiler. Bu haber Sultan Mahmûd'a ulaşınca asker toplayıp onlara karşı harekete geçti. Bu ordu onlara yaklaşıncı ordu kumandanları olan Alptekin onları topladı ve Gaznelilerin öncü birliklerini karşılamaya çıkmalarını ve askerlerine saldırıya geçmelerini emretti. Hep beraber harekete geçtiler, savaşa girdiler. Aralarında çok şiddetli çatışmalar oldu. Sultan Mahmûd durumdan haberdar olunca başka bir orduyla onlara doğru ilerledi ve savaşırken yetişti. Harezmliler öğleye kadar dayandılar ve mertçe savaştilar, fakat sonunda mağlûp olmaktan kurtulamadılar. Alptekin de kurtulmak gyesiyle bir gemiye bindi, ancak adamlarıyla aralarında huzursuzluk çıktı. Adamları ona karşı ayaklandılar ve elini ayağını bağlayarak gemiyi Sultan Mahmûd'a geri gönderip teslim ettiler. Sultan Mahmûd Alptekin'i ve esir düşen diğer kumandanları yanına alıp götürdü ve hepsini Ebû'l-Abbâs Harezmsâh'ın kabri başında idam etti. Geri kalan esirleri de bölük bölük Gazne'ye gönderdi. Bunlar Gazne'de toplanınca hepsini serbest bıraktı ve yiyecek verdi, daha sonra ise Hindistan'daki beldelerini düşmana ve bozgunculara karşı korumaları için onları Hindistan'a sevk etti. Sultan Mahmûd Harezme hâkim olduktan sonra buraya hâcibi Altuntaş'ı nâib tayin etti (İbnü'l-Esir, 1987: IX, 208 vd).

Ebû'l-Abbâs'ın kendi askerleri tarafından öldürülmesi, Harezme ülkesini ele geçirmeyi tasarlayan Sultan Mahmûd için bir fırsat olmuştu. Böylece Sultan Mahmûd, öldürülen hükümdârın karısı yani kız kardeşi adına, bu ülkenin iç işlerine karışmış oldu. Yukarıda sözünü ettiğimiz evliliğin Harezmlilerin lehine değil aleyhine sonuçlar doğurduğu görülüyor.

Harezmliler Bir Melike: Altuncan Hatun

Selçuklu Devleti'nin siyâsî hayatında kadınların önceki Türk devletlerine kıyasla, çok daha aktif roller oynadıkları Ortaçağ Türk tarihçileri arasında genellikle yaygınlaşan bir görüştür. Çünkü hânedân üyesi hatunlar, devletin gelişmesi ve güçlenmesi çerçevesinde ortaya çıkan çeşitli sorunların merkezinde yer almışlardır. Örneğin incelediğimiz devirdeki Harezmliler Altuncan Hatun sadece Sultan Tuğrul Bey'in zevceliğini yapmakla kalmamış, Selçukluların siyâsî hayatında faaliyetleriyle ön plana çıkmış hatunlardan biri ve birincisidir. Sultanların eşlerinin -kaynaklarda haklarında nakiller yer alsın veya almasın- geleneksel olarak her birinin diğerleri kadar siyasete karıştığı ve onu tesir altında bıraktığı şüphesizdir. Hatunlar idare sisteminin parçası oldukları sürece, prensip olarak onların siyasetin gidişatını etkilemediğini düşünmek yersiz olur kanaatindeyim. Nitekim bunu doğrulayan aşağıda pek çok misaller görülecektir. Kısacası ben muhtelif Türk devletlerinin hânedânları arasındaki evlilikler yoluyla kurulan akrabalıkları anlatmadan Türk tarihinin yazılamayacağına inanıyorum.

Kaynaklardaki bilgilerden seçtiğimiz örnekleri toplayıp yorumlayarak konuya başlamak istiyoruz. Gaznelilerle yapılan ve Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu simgeleyen Dandanakan Savaşı'nın akabinde Tuğrul Bey, Harezme üzerine harekete geçip, şehri zapt

ettikten (434/1042-1043) sonra Harezmsâh Şâhmelik'in karısı Altuncan Hatun ile evlenmiştir. İbnü'l-Esîr'de Tuğrul Bey'in Harezm'i Şahmelik'in elinden aldığı belirtiliyorsa da karısı Altuncan Hatun'dan bahsedilmemektedir (İbnü'l-Esîr, 1987: IX, 386 vd. ; Ayrıca Harezm'in Selçuklular tarafından fethi için bk . Hondmîr, 3190 Ayasofya K. 3190: 321 a). Tuğrul Bey'in Altuncan Hatun ile evlilik gerçekleştirip gerçekleştirmediği konusunda karar verme noktasında Sıbt'taki kayıtlar bize ayrıntılı ve aydınlatıcı bilgiler vermektedir.

Altuncan Hatun ile ilgili Sıbt'taki bir bilgi Çağrı Bey'in kızının Halife ile evlendirilmesi vesilesiyledir. Sultan Tuğrul Bey, Arslan Besâsîrî'nin Halifelik makamına baskısı dolayısıyla Bağdâd'a geldiği zaman çevre hükümdârlarının da şeref duyup memnun olacağı bir akrabalık tesis etmek amacıyla Halife el-Kaa'im Biemrillâh (1031-1075) ile ilişki kurmak istiyordu. Sonunda bu konuda anlaşmaya varılıp halifenin oğlu Zahîretüddîn ile Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun'un evlenmesi kararlaştırılıp söz kesildi. Fakat Zahîretüddîn'in ölümü üzerine, bu kez, bu söz kesiminin halifeye dönüştürülmesi hususu, ortaya atıldı ve bunun gerçekleştirilmesi için de halifenin isteğini kapsayan birkaç mektup sultana gönderildi. Halifenin bu isteğini birkaç kez mektuplaşmadan sonra kabul eden sultan, Selçuklu emirleriyle birlikte kadılar, şahidler, bilgin ve tacirleri saraya davet etti ve içinde, çehizlerin bulunduğu süslenmiş odaları onlara gösterdi. Halifenin Sarayı'na (6 Şaban 448/19 Ekim 1056) nakledilen, bir benzeri daha olmayan çehizler arasında şunlar vardı: Üzerlerinde genç kızların bulunduğu yük taşıyan develer, katırlar, mal (para), cevahir, yakutlar, altın ve gümüş kaplar, üzerlerinde halis ipek kumaştan yapılmış kaftanlar ve mücevher kemerler, altlarında nakışlarla benek yapılmış atlar ve Rum katırları olan kız oğlan kız sekiz cariye, üzerlerinde, mücevher işlenmiş kaftanlar bulunan katırların üstünde altı genç kız vesaire. Bir sûre sonra Reisürrüesâ İbnü'l-Müslime, sultanın katına çıkarak Halifenin "Hiç şüphesiz Tanrı, size, emanetleri ehline teslim etmenizi emreder" mesajını arz etti; sultan da "Halifenin şerefli emirlerinin başının üstünde olduğu" cevabını verdi. Daha sonra halifenin annesi Seyyide, bir çektiriyle Dicle yoluyla Sultan Sarayı'na giderek "halifenin eşi olan gelinin, kendisine teslim edilmesi" hususunda sultanın eşi Altuncan Hatun'a haber gönderdi. Bunun üzerine Hatun, halifenin annesine gelini bizzat götürmeyip birisiyle gönderdi (Sevim, 1997: 4 vd).

İki taraf arasında gerçekleştirilen bir evlilik münasebetiyle verilen bu bilgiler diplomatik seremoniyi ve ihtişamı yansıtmaktadır. Bu değerli bilgileri sonuna kadar aktarmaktan tarihi olarak vazgeçemedim. Sıbt bu bilgilerin yanında Altuncan Hatun'a duyduğu hayranlığı da itiraf etmekten çekinmemiştir: "Harezmsâh'ın eski karısı olup ondan olan Enûşîrvân² adlı bir çocuğun annesi ve Sultan Tuğrul'un eşi Altuncan Hatun, çok dindar, aklın ve dinin hoş gördüğü belirli bir görüş ve niyet sahibi idi; yoksullara pek çok sadaka verir ve çok yararlı ve iyi işler yapardı. İyi fikirli ve azimli olup ihtiyatlı idi. Bu nedenle eşi sultan Tuğrul, birçok iş ve sorunlarda onun fikrini alır ve bunların çözümlerini kendisine bırakırdı." (Sevim, 1997: 63; Karş. Köymen, 1976: 43).

Gerçekten de Altuncan Hatun kahraman Türk kadını tipine iyi bir örnek teşkil etmektedir. Zira Sultan Tuğrul Bey, Selçuklu Devleti'ni kurduktan sonra hâkimiyeti altındaki ülkeleri genişletmek üzere fetihlerde bulunduğu sırada üvey kardeşi İbrahim

² Şefâse ile Hafâceoğulları emîri Mahmûd b. el-Ahrem'e ait olan ve içinde Hafâcilerin kalesi bulunan Kal'atü'l-ayn ahalisi, Sultan Tuğrul Bey'e "Kale ve şehri kendisine teslim ettiklerini" bildirdiler; sultan, buraları eşi Altuncan Hatun'un oğlu Enûşîrvân'a verdi; o da adamlarını gönderip buraları teslim aldı (Safer 450/Mart/Nisan 1058) (Sevim, 1997: 29).

Yınal'ın isyanı ile karşılaştı. Rivayet edildiğine göre Besâsirî, gizlice mektuplaştığı İbrahim Yınal'ı, "Selçuklu ülkesine tek başına hâkim olabilmesi için kendisine yardım edeceğini, bunu gerçekleştirebilmesi için de sultana karşı isyan etmesi gerektiğini" bildirip onu kışkırtmıştı. Fakat Reisürrüesa İbnü'l-Müslime, Besâsirî ve Mısır halifesinin İbrahim Yınal'a gönderdikleri mektupları, bunu getiren casusu yakalatıp ondan almış ve İbrahim Yınal'm gönlünü almak amacıyla da bu casusu öldürmeyip salıvermişti. Fakat serbest kalan casus, derhal İbrahim Yınal'a gidip durumu ona anlattı. Bu gizli girişiminin böylece açığa çıkması üzerine endişeye kapılan İbrahim Yınal, ordusunun büyük bir kısmıyla gece, gizlice Hemedân'a. kaçtı. Sultan, İbrahim Yınal'dan oldukça uzakta bulunması nedeniyle onun bu hareketini sezip anlayamamıştı. Fakat çok geçmeden durumu haber alan sultan, onun kendisinden önce Hemedân'a. giderek oradaki Türkmen obalarına hâkim ve sahip olup onlardan asker sağlamasından ve şehirdeki sultanlık hazinelerini, mal ve silâhları ele geçirmesinden endişelenmesi nedeniyle hiç vakit kaybetmeden derhal onun arkasından hareket etti. Bu arada da eşi Altuncan Hatun, veziri Amîdülmülk Kunderî, Hatun'un oğlu Enûşirvân ve hattâ yanından hiç ayırmadığı doktoru ve müneccimine haberler gönderip "Kendisinin bizzat atlı olarak İbrahim Yınal'ın peşinden gitmekte olması nedeniyle kendilerinin hiç vakit kaybetmeksizin süratle Bağdâd'a, dönmelerini" emretti. Daha sonra da onlara "durumu gerektiren önlemleri alıp işleri yürütmelerini" mektuplarla bildirdi. Sultanın talimatını alan Hatun, oğlu, vezir, doktor ve müneccim, son derecede büyük çabalar göstererek Bağdâd'a döndüler (4 Şevval 450/24 Aralık 1058). Öte yandan Sultan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'dan önce 21 Şevval 450 (10 Ocak 1059) Perşembe gecesi Hemedân'a. ulaştı. Sultandan sonra Türkmen obalarına ulaşan İbrahim Yınal, onlara, "Kardeşî Sultan Tuğrul ile asla barış yapmayacağı, sultan olduğu takdirde kendilerine yurtlarını bırakıp Irak, ya da başka yerlere gitmelerini emretmeyeceği, kendilerinin fikir ve görüşlerini almadan vezir atamayacağı" hususlarında ant içti; Türkmenler de kendisine inanıp güven duydular. Sultan ise halkının fiilen kendisiyle savaşmakta olduğu Hemedân kalesine sığındı. Öte yandan sultanın, "Kendisini takviye etmek için beraberindeki askerlerle derhal kendisine gelmelerini" içeren mektupları vezir Amîdülmülk ve Hatun'a ulaşınca Hatun, derhal eşine gitmek istediye de halife, Selçuklu ordusunun Bağdâd'dan ayrılması dolayısıyla ülkenin askersiz kalacağı için korku ve endişeye kapıldı, bu nedenle Hatun'un Bağdâd'tan ayrılmasına engel oldu. İşin garip tarafı, Selçuklu veziri 'Amidülmülk Kunderî, Hatun gibi Sultan'ın emrine uyararak onunla birlikte yardıma koşacak yerde, Halife'nin safında yer aldı. Ancak o, doğrudan doğruya Sultan'a yapılacak yardıma aleyhtar duruma düşmemek için, İbrahim Yınal'ın ordusu Hemedân'ı kuşatmış bulunduğu için, Hatun'un ve kendisinin Hemedân'a ulaşamayacaklarını ileri sürdü. Böylece Hatun, üç muhalifin karşısında tek başına kaldı. Bu arada sultanın İbrahim Yınal karşısında durumunu pekiyi görmemesinden dolayı olsa gerek vezir Amîdülmülk, Hatun'un Harezşâh'tan olan oğlu Enûşirvân'ın sultanın yerine geçme hususunda gizlice ümitlendirip hazırlamaya başladı. Meselenin bu safhasında teşebbüsü öğrenen İnanç Bey ve Ömer adlı iki Selçuklu kumandanı, Enûşervan'ı Selçuklu tahtına layık bulmadıklarını açıkca söylemekten çekinmedikleri gibi, Sultan'a yardım için hemen yola çıktılar (Şevval 450/Aralık 1058). Bağdad'da bulunan Türkmenler'in bir kısmı da onlara katıldılar.

Diğer taraftan, Hatun, Besâsirî'nin Bağdad'ı işgal etmesinden korktuğu gibi, oğlu Enûşirvân ile vezir 'Amidülmülk Kunderî'nin aleyhine çalıştıklarını Sultan'ın duymasından korkuyordu. Zira Hatun'a göre, Sultan her halde oğlunun tahta geçirilmesi bahis mevzuu olduğu için onlarla işbirliği yaptığı fikrine kapılabilirdi. Hatun, Sultan'ın muhtemelen bu suçlamasından kurtulmak için, teşebbüslerini duyan Sultan'ın, kendisine yazdığı mektupta ikisinin de yakalanmasını emrettiği için, oğlu Enûşirvân ile Selçuklu veziri 'Amidülmülk

Kundurî'yi yakalamak istedi. Dicle'yi geçerek kaçan oğlu ile vezirin saraylarını yağma etti; sonra da, Bağdâd'da kalmış olan Selçuklu ordusu mensuplarını (Hayl-bâşiye, Türkân ve Hâşiyetu's-Sultan) toplayarak, durumu onlara bildirdi.

Hatun'un emrindeki Oğuzlar ile Bağdâd'ı terk etmesi, görüldüğü şekilde, halifeliğin kaderini değiştirdiği gibi, aynı şekilde Hatun'un, kocası Tuğrul Bey'in muhasara altında bulunduğu Hemedân önünde görülmesi de Selçuklu Devleti'nin kaderini değiştirdi. Hatun'un ordu ve hazinelerle gelmekte olduğunu öğrenen İbrahim Yinal, onu yakalamak için büyük bir askeri birlik gönderdi. Hatunun yanında bulunan hazineleri yağma etmek için İbrahim Yinal'ın ordusunu teşkil eden Türkmenlerin çoğu muhasarayı kaldırarak, birliğin peşine takıldılar.

Fakat sultanın kuvvetleriyle yapılan çarpışmalarda İbrahim Yinal, bozguna uğrayıp geri çekilmek zorunda kaldı. Bu bozgun üzerine başkent Rey'e gelen Sultan'a, eşi Altuncan Hatun da katılmıştı. Hatun'un beraberinde elleri bağlı halde oğlu Enûşîrvân da bulunuyordu. Fakat onun bu haline acıyan Sultan Tuğrul Bey, onu bağlarını çözdürüp serbest bıraktırdı³. Öte yandan İbrahim Yinal'ın böylece yenilgiye uğraması sonucunda kendisine bağlı Türkmenler, geri dönüp obalarına geldikleri zaman sahip oldukları bütün mal ve sair şeylerinin tamamen yağma edilmiş olduğunu gördüler.

İbrahim Yinal, Sultan Tuğrul Bey karşısında bozguna uğrayıp Hemedân'dan ayrılınca kardeşi Ertaş'ın iki oğlu Muhammed ve Ahmet'e mektup gönderip onlardan yardım istedi. Bunun üzerine onlar, otuz bin kişilik bir kuvvetle İbrahim Yinal'a katıldılar. Böylece biraz daha kuvvetlenen İbrahim Yinal, Rey'e 20 fersah uzaklıktaki Kazvin'e gidip karargâh kurdu. Onun hareketini izleyen Tuğrul Bey, onunla savaşa tutuştu ise de yenilerek Rey'e dönmek zorunda kaldı. Böylece, İbrahim Yinal, Sultan'a karşı üstün bir duruma gelmiş oldu. Bunun üzerine kardeşi Davut Çağrı Bey'in oğulları Kirman hâkimi Kavurd Bey ile kardeşleri Yakutî ve Alp Arslan, kuvvetleriyle birlikte süratle gelip Sultan'a katıldılar. Böylece daha güçlü bir duruma gelmiş olan Sultan Tuğrul Bey, derhal İbrahim Yinal'a karşı harekâta girişti ve yapılan savaşta, askerlerinin büyük bir bölümü öldürülen İbrahim Yinal ile iki yeğeni Ahmet ve Muhammed tutsak alınıp sultanın huzuruna getirildiler. İbrahim Yinal'ın, Besâsîrî ve yandaşlarıyla halife aleyhine giriştiği hareketlerin kesinleşmesi üzerine, İbrahim Yinal, sultanın huzurunda 9 Cemâziyelahir 451 (23 Temmuz 1059)'de yayının kirişiyile boğdurulmak suretiyle öldürüldü. Yeğenleri Muhammed ve Ahmet de yine sultanın emriyle öldürüldüler (Sevim, 1997: 29-44; İbnü'l-Kalânîsî, 1908: 87-90; İbnü'l-Adîm, 1989: 4-7 ve 13; Azîmî, 1988: 15; Reşîdüddîn Fazlullâh, 1999: 22, 27 vd. ; İbnü'l-Esîr, 1987: IX, 484-489; Ahmed b. Mahmûd, 1977: I, 41; Karş. Köymen, 1987: 1367 ve n. 33).

Altuncan Hatun, vücudunda su birikmesi (istiska) hastalığından Zencan'da öldü (452/1060). Eşinin ölümüne çok üzülen sultan, tabutunu beraberinde Rey'e götürdü ve orada toprağa verdirdi. Altuncan Hatun, ölmeden biraz önce eşi Tuğrul Bey'e "Dünya ve ahiret şerefine nail olman için halifenin kızıyla evlenme hususunda çaba göster" demiş ve

³ Enûşîrvân annesinin ölümünden sonra isyan edip kaçtı. Bunun üzerine Aytekin onu yakalayıp tutsak olarak Rey'e götürdü. Bu sırada Enûşîrvân'ın 'Beni bırakın, annemin mezarını ziyaret edeceğim' demesi üzerine ona izin verildi. Annesinin türbesine gelip 'Ben, buradan asla ayrılmam' deyince, onun bu hareketine çok üzülen Aytekin bu sırada Hemedân'da bulunan sultan Tuğrul'a haber gönderip 'Ne yapması gerektiğini' sordu. Sultan da birisini göndererek Enûşîrvân'ı bağlattıktan sonra kabirden alıp Rey'e 10 fersahtan biraz fazla uzaklıkta bulunan bir kaleye hapsedirdi (Sevim, 1997: 83).

"Bütün mal ve parasının halîfenin kızına verilmesini" vasiyet etmişti (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 36-38; Sevim, 1997: 31).

İşte örnek davranışlarıyla tarihsel roller oynayan Altuncan Hatun'un değeri tam da bu noktada yatmaktadır. Onun cesaret ve fedakârlığı Tuğrul Bey'in saltanatının devamına işlerlik kazandıran, devletin menfaatlerini koruyan ve kollayan davranışlar üzerine yoğunlaşmıştır. Bu sayede Tuğrul Bey, İbrahim Yımal ile onu tercih eden Türkmenleri saf dışı ederek, saltanatının devamını sağlayabilmiştir. Altuncan Hatun, devletin bekası için kendi öz oğlunu zincire vurdurup, Tuğrul Bey'e teslim etmekten de geri durmamıştır.

Selçuklular ile Devam Eden İzdıvaç Sırasında Yaşanan Çirkin Olay

Tuğrul Bey 8 Ramazan 455 (4 Eylül 1063) tarihinde öldüğünde⁴, geride veliaht bırakabileceği bir evlâdı yoktu. Kısa süren bir taht mücadelesi neticesinde tahta geçen Alp Arslan (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 43 vd. ; Şebânkâreî, 1363: 100; Mirhond, 1358: II, 667), Harezmsâh ile akrabalık kurarak ve birleşmeye niyet edip, Harezmsâh'ın kızı ile evlenmek istedi. Tıpkı amcası Tuğrul Bey gibi vezirliğe tayin ettiği Amîdülmülk'ü mektup ve armağan ile "bize kızını hatunluğa versin" diye vekil edip, gönderdi⁵. Amîdülmülk de mektup ve armağan ile Harezmsâh'ın huzuruna vardı. Amîdülmülk kızı Alp Arslan'a nikâhlayıp, bütün çeyizi ile birlikte kızı alarak, Alp Arslan tarafına yola çıktı. Amîdülmülk yolda iken, daha kızı götürüp, hizmeti yerine getirmeden, düşmanları Amîdülmülk'ü Alp Arslan'a gammazlayıp "Amîdülmülk isyan yoluna gitti, Harezmsâh'ın kızını kendi nefsi için nikâhladı" dediler.

Alp Arslan, bunu işitince Amîdülmülk'ün idamına niyet etti. Amîdülmülk, bunu duyunca korku ve dehşetinden erkeklik organını kesip, kendisinin erkekliğini giderdi. O, kendine iftira edilen kötülüğü yapmadığına Alp Arslan'ı inandırarak, idam cezasından ve öfkesinden bu yolla kurtulmak istemişti. Huzuruna vardığı zaman Alp Arslan, vezirliği Nizâmül-mülk'e verdi. Amîdülmülk'ü de zindana attırdı. O hapiste birçok beyit ve şiir yazıp söyledi.

Vezir Amîdülmülk, önce Nişâbûr'da Horâsân amîdinin evine, sonra Merv'e götürülüp, bir evde eşi ve çocuğu ile hapsedildi. Kendisini öldürmeye gelen cellâda yüz altın verdi ve "Benim senin üzerindeki hizmet hakkım ve vasiyetim şudur: Beni kolaylıkla öldürüp, acıma ve şefkat yoluna gidesin. Sonra zezem suyu ile yıkanmış kefenimle kefenleyesin ve ağızımdan Nizâmül-mülk'e; zararlı bir iş yapıp, zulüm yoluna gittin. Türkler'e vezir ve divân sahiplerini öldürmeyi öğrettin. Bir kişi bir kuyu kazar ise, içine düşen ölür ve âdeti ortaya koyan, kıyamet gününe dek, her o âdeti yapan kadar günah bulur, diye söyle" dedi. Bundan sonra Allah'ın kazasına teslim ve razı oldu. Hicretin 456. yılının Zilhicce ayının on altıncı Pazar günü (9 Kasım 1064) cellâd gelip, onu şehid etti (Amîdülmülk'ün öldürülmesi ile ilgili çeşitli rivâyetlerin karşılaştırılması için bk Taneri, 1967: 138; Ahmed b. Mahmûd,

---

⁴ Ölen kardeşi Çağrı Bey'in eşi ve Süleyman'ın annesi olan karısı ve Ferruh el-Hatunî, cenazenin yıkama işlerini bizzat yürütmüşlerdir. Sultan Tuğrul Bey, eşi halifenin kızı Seyyide ile gerdeğe girmesinden 6 ay, 20 gün sonra ölmüştü. (Sevim, 1997: 85; İbnü'l-Esîr, 1987: X, 41; Ahmed b. Mahmûd, 1977: I, 50; Bondârî, 1943: 24; Mirhond, 1358: II, 671).

⁵ Selçuklularda vezirlerin evlenme ve nikâh işlerinde sultanlara vekâlet etme yetkisine sahip oldukları görülmektedir.

1977: I, 53; Hüseyinî, 1999: 17)⁶. Fakat sonrasında Sultan Alp Arslan'ın bu Hatun ile evlenip evlenmediği bilinmemektedir.

Harezmsâhlar-Irak Selçukluları

Irak Selçuklu Sultanı'nın Harezmsâhlardan kız almalarıyla bu devlet ile de siyâsî mahiyette ilişkiler kurulmuştur. Irak Selçukluları'nda Muhammed'den sonra tahta çıkan amcası Süleymanşâh (1159-1161), Sultan Muhammed Tapar'ın en küçük oğludur. Süleymanşâh, eskiden beri amcası Sultan Sancar'ın yanında bulunuyordu. Sultan Sancar, onu veliaht tayin ederek, Horasan minberlerinde adına hutbe okutmuştu. Sancar, Muharrem 533 (Eylül-Ekim 1138)'de Harezim üzerine sefere çıkıp, bütün Harezim'i itaat altına aldığımda, burayı kardeşi Muhammed'in oğlu Süleymânşâh'a iktâ ile, ona atabeg, vezîr ve hâcib tayin etmişti. Sancar Horâsân'a döndükten sonra Harezmsâh Atsız, Süleymânşâh'ı Harezim'den çıkarmakta fazla güçlkle karşılaşmadı, bu teşebbüste Harezim halkının da yardım ve desteğini sağladı. Sancar, Muharrem 533 (=Eylül-Ekim 1138)'de Harezim üzerine sefere çıktı, Atsız da ordusunu hazırlayarak mukâbil harekâta geçti. Ancak, Sancar karşısında tutunamayan Harezim ordusu bozularak dağıldı. Öldürülenler arasında Atsız'ın oğlu Atlığ da vardı. Ordusunu toparlamayan Atsız, kaçmayı tercih etti. Böylece bütün Harezim'i itaat altına alan Sancar, burayı kardeşi Muhammed'in oğlu Süleymânşâh'a iktâ ile ona atabeg, vezîr ve hâcib tayin etti. Sancar Horâsân'a döndükten sonra Atsız, Süleymânşâh'ı Harezim'den çıkarmakta fazla güçlkle karşılaşmadı, bu teşebbüste Harezim halkının da yardım ve desteğini sağladı (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 67; Ahmed b. Mahmûd, 1977: II, 48; Mirhond, 1358: II, 704; Barthold, 1993: 347).

Sultan Sancar'ın esâreti sırasında 1153 Temmuz ve Eylül aylarında Merv'i iki kere şiddetli yağmaya uğratmış olan Oğuzlar, bölgede pek büyük tahribatlar yaptılar. Bu arada Oğuzlara karşı yapılacak olan mukavemet hareketini ciddi bir şekilde ele alıp, teşkilâtlandırmaya çalışan Sancar'ın vezîri Nâsiredîn Tâhîr b. Fahrülmülk b. Nizâmülmülk, bütün bu karışık siyâsî vaziyet içerisinde önce, Kazvîn'de hâpiste bulunan Süleymânşâh'ın getirilmesine karar verdi. Böylece Süleymanşâh, Horasan Selçuklu ordusunun başına geçti. Fakat Horasan askerleri Oğuzlar karşısında başarısız olup, zayıf düşünce o, 1156'da ölen babası Harezmsâh Atsız⁷'in yerine tahta çıkan İlarşan'ın yanına gitti. İlarşan, Süleymanşâh'ı kendi kız kardeşiyle evlendirdi, fakat daha sonra hoşuna gitmeyen bazı davranışları yüzünden, onu yanından uzaklaştırdı (Bondârî, 1943: 222; Cüveynî, 1998: 5).

Ancak bu evlilikten bahseden kaynak bu hatunun ismini vermemektedir. Bondârî, Hemedân'da oturan İlarşan'ın bu hemşiresinin, Süleymanşâh'ın bütün işlerini gördüğünü, onun üzerinde karısı olan Harezmsâh melikesinin büyük tahakkümü olduğunu ve bu nedenle onun Harezimli kumandanlara meylettğini belirtmektedir (Bondârî, 1943: 211; Karş. Öztuna, 1996: I, 516). Nihayet Hemedân'daki bazı tayinler yüzünden emirlerle Sultan arasında anlaşmazlık çıktı. Süleymanşâh, Fahreddin Kâşî'yi vezir, Harezmsâh Yınal Tegin'i de emir-i hacib tayin etti, fakat bu şahıslar kendisi gibi devlet işlerine kayıtsız kaldılar. Bu yüzden kumandanlar bunları değiştirmek istediler. Bu istekleri yerine

⁶Bondârî aynı olayı Tuğrul Bey zamanında gerçekleşmiş gibi nakletmektedir (Bondârî, 1943: 29); Amîdülmülk hadim edildiğinde husyeleri Harezim'de gömülmüş, kanı Merv'de akıtılmış, cesedi ise Kündür'de defnedilmişti. Kafatası kemikleri hariç başı Nisâbü'r'da gömülmüdü. Kafatası ise Nizamülmülk'un yanına Kirmân'a gönderilmiştir. (İbnü'l-Esîr, 1987: X, 45 vd).

⁷Atsız'ın ölümü 9 Cemâziyülâhîr 551 (31 Temmuz 1156) (Cüveynî, 1912: 13; Mirhond, 1358: II, 705; İbn İsfendiyâr, 1320: 94).

gelmeyince, beklemekten usanıp, dağılmaya başladılar. Geriye kalan emirler Karategin çayırında toplanarak bir meşveret yaptılar ve Sultan'ın veziriyle Harezmlî kumandan Yınal Tegin'i tutuklamaya karar verdiler. Bondârî'nin tafsilâtıyla verdiği bu bilgiden emirlerin, Harezmsâh soyundan olan kumandanların güç kazanmalarından çekindikleri ortaya çıkıyor. Çünkü onlara göre Sultan, Harezmsâh'ın kız kardeşi ile evlidir ve dolayısıyla onların etkisi altındadır. Sultan bu sırada yeni evlenmiş bulunduğu kardeşi Mesûd'un dul kalan zevcesi yani Gürcü prensesi Ebhâziye Hatun ile gerdeğe girmiş iken, Harzemşah'ın hemşiresi olan diğer zevcesi bunun yanına gelerek kendisi için tedbir almasını söyleyerek onu uyardı. Bunun üzerine yanında bu zevcesi ve Harezmlî kumandanlar bulunduğu halde geceleyn kaçmayı düşündü. Şayet karısı kaçmazsa yakalanacağını söyledi. Süleymansâh, bu uyarı üzerine yanında belirtilen Harezmlî kumandanlar olduğu halde Hemedân'dan kaçtı. Zifaf etmiş olduğu halde Ebhâziye Hatun'u bıraktı (Bondârî, 1943: 212; Râvendî, 1960: 253; Ayan, 2008: 159; Ayan, 2007: 45). Bu hadisede Harezmsâh melikesinin onun üzerinde ne kadar etkili ve kurtuluşuna dahi vesile olduğu görülmektedir.

Melike Terken Hatun

İlarslan 19 Receb 567 (17 Mart 1172) tarihinde öldü (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 303; Reşidüddîn Fazlullâh, Hkm. Nr. 703: 150 b; Hâfız-ı Ebrû, Ayasofya Nr. O. 3035: 392 a; Hondmîr, 1353. II, 633). Harezmsâh İlarslan'ın karısı olan ve sağlığında siyaset sahnesinde adı hemen hiç geçmeyen Melike Terken Hatun⁸, kocasının ölümünden sonra, onun küçük oğlu ve aynı zamanda veliahdı olan Sultansâh'ı, Harezmlî tahtına çıkardı. Devlet idaresi ise gerçekte annesi Melike Terken Hatun'un elinde bulunuyordu. Rivâyete göre Melike, yalnız başına hükümdâr olmak için İlarslan'ın büyük oğlu olan ve Cend şehrinde valilik yapan Tekiş'i tahtından mahrum bırakarak, tâcı ve tahtı bu küçük oğluna verdirmiştir (Cüveynî, 1998: II, 15; Karş. Genç, 1982: 117; Özeydin, 2002: 887).

Melike Terken Hatun, İlarslan'ın diğer bir karısından olan oğlu Tekiş'e bir elçi göndererek, yanlarına gelmesini istedi. Bu onun, Sultansâh'a tâbiyetini arz etmesi anlamına gelmekteydi. Fakat Tekiş, bu teklifi kabul etmediği için, ana-oğul onun üzerine asker sevk ettiler. Harezmlî ordusunun üzerine doğru gelmekte olduğunu haber alan Tekiş, doğruca Karahıtay hükümdârına giderek, ondan yardım istedi. Sultansâh ve annesi bu ittifâkı ve Karahıtay askerlerinin hücumunu haber alınca savaşmadan Harezmlî'yi terk ettiler [568 (1172-1173)] (Cüzcânî, 1881: 329; Cüveynî, 1998: II, 17; Hasan-ı Yezdî, Fatih Nr. 4307: 227 b). Tekiş ise Kara-Hıtay ordusuyla birlikte Pazartesi 22 Rebiyülâhir 568 (11 Aralık 1172) tarihinde Harezmlî'de tahta çıkmıştı. Harezmlî'in kaybedilmek üzere olduğunu gören Terken Hatun, o sırada Horâsân bölgesinin en mühim gücü haline gelmiş olan Mü'eyyed Ayaba ile ittifâk teşebbüslerine girişti. Ona nefis mücevherler, kıymetli mallar sundu ve Tekiş'e karşı kendilerine yardım ettiği takdirde Harezmlî mülkünden vaat etti (Cüveynî, 1998: II, 18; İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 303, 377; Hâfız-ı Ebrû, Ayasofya Nr. O. 3035: 392 a; Şebânkâreî, Yeni Cami Nr. 909: 208 a; Benâketî, Asir Ef. Nr. 254; 52).

Onun süslü vaatlerine aldanan ve gururlanan Mü'eyyed Ayaba, bu ittifâk teklifini kendi siyâsî çıkarları ve hâkimiyetini genişletmek açısından bir fırsat sayarak, onlara yardım için harekete geçti. Mü'eyyed Ayaba'nın Horâsân ve Sultansâh'a ait Harezmlî askerleri Horâsân'da toplanarak Tekiş'le savaşmak üzere Harezmlî'e doğru yola çıktılar. Müttetik kuvvetler Harezmlî'e 30 fersah yaklaştılar. Tekiş rakiplerini bozkırın kenarındaki Subarlu denilen kasabanın yakınında bekliyordu. Nihâyet Harezmlî askerleri öncü grubun

---

⁸Terken'in özel bir isimden ziyade Türk hükümdârlarının eşleri tarafından unvan olarak kullanıldığını görmekteyiz (Turan, 1944: 67-73).

içinde bulunan Mü'eyyed Ayaba'yı esir etmeyi başardılar ve Tekiş'in huzuruna çıkardılar. Kurban Bayramı Arafе 569 (11 Temmuz 1174) günü Mü'eyyed Ayaba iki parçaya ayrıldı. Sultanşâh ve annesi ise kaçarak Dîhistân'a gittiler. Tekiş de onların arkasından Dîhistân'a hareket etti. Tekiş, şehri zorla teslim aldı ve Sultanşâh'ın annesi Melike Terken Hatun'u yakalayarak, öldürdükten sonra Harezm'e döndü. Sultanşâh ise oradan kaçmayı başardı (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 303; Hâfız-ı Ebrû, Ayasofya Nr. O. 3035: 392 a; Şebânkâreî, Yeni Cami Nr. 909: 208 a; Hasan-ı Yezdî, Fatih Nr. 4307: 227 b; Cüveynî, 1998: II, 18, 19; Reşidüddîn Fazlullâh, Hkm. Nr. 703: 150 ab; Mirhond, 1358: II, 706; Hilâlî, Ayasofya nr. 0.3467: 345 a). Kaynaklardaki Melike Terken'in "kendi oğlunu tahta oturttuğu" şeklindeki ifadeler onun Tekiş'in üvey annesi olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca Tekiş'in onu öldürtmesi de öz annesi olmadığına dair kuvvetli bir delil sayılabilir. Neticede Terken Hatun, iktidar hevesi yüzünden hayatından olmuştur.

Tekiş

Sultan Sancar'ın vefatından sonra ortaya çıkan koşullarda bilhassa Horâsân bölgesinde Selçuklular devrindeki barış ve siyasi istikrar ortamına geri dönmek için Harezmşâhlar gibi büyük bir devlete gerçekten ihtiyaç duyuluyordu. Horâsân bölgesinde Nişâbürlü Melikliği olarak ortaya çıkan ve Mü'eyyed Ayaba'nın kurmuş olduğu hânedân bu hususta Harezmşâhlara engel teşkil etmekteydi. Ayrıca 1172'den beri on dört yıl geçmiş olmasına rağmen Harezmşâhlar hânedânın taht kavgaları da bu süreci geciktirmiştir.

Nihayet Sultan Tekiş, Nişâbürlü Mü'eyyed Ayaba'nın torunu olan Sancarşâh'ın elinden alarak, büyük oğlu Nasîreddîn Melikşâh'ı Horâsân niyâbetine tayin etti. Böylece Horâsân hâkimiyeti kesin olarak Harezmşâhlara geçmiş oluyordu. Sultan Tekiş Eylül-Ekim 1187'de Harezm'e geri dönerken (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 305; Cüveynî, 1998: II, 34; Reşidüddîn Fazlullâh, Hkm. Nr. 703: 151 a; Hâfız-ı Ebrû, Ayasofya Nr. O. 3035: 392a). Sancarşâh'ı, annesini ve Nişâbürlü'nün tanıdığı kişilerini kendisiyle birlikte Harezm'e götürdü. Sultan Tekiş kaynaklarda ismi belirtilmeyen Sancarşâh'ın annesi ile izdivaç gerçekleştirmiştir⁹. İbnü'l-Esîr, Harezmşâh'ın, Sancarşâh'ın annesiyle evlenip, kızını da ona verdiğini, sonra kızı ölünce kız kardeşiyle evlendirdiğini belirtmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 305). Harezmşâh Tekiş, Sancarşâh'a tıpkı oğullarına karşı duyduğu sevgi ve ilgiyi gösteriyordu. Fakat Sancarşâh'ın annesi, Nişâbürlü'nün ileri gelenlerini oğlunun yanına çekmek için, onlara altın ve mücevherler gönderiyordu. Bu sıralarda Sultan Tekiş'e, Nişâbürlülerin Sancarşâh'a biat ettikleri haber verildi. Bu tasarı daha icra safhasına konmadan önce, Harezmşâh Tekiş, Sancarşâh'ı tutuklatarak, gözlerine mil çektirdi ve sonra da zindana attı. Bir müddet sonra hemşiresinin ricası üzerine Sultan Tekiş, Sancarşâh'ı hapisten çıkararak, daha önce sahip olduğu toprakları ona geri verdi ve bir miktar tahsisat bağladı. Fakat bu sefer de ecel onu yakaladı ve 595 (1198-1199) yılında vefat etti (Ayan, 2007: 166). Böylece Tekiş'in eşi ve Sancarşâh'ın annesi olan bu hatunun bu devrede önemli rol oynadığı görülmektedir.

Sancar-Şâh'ın vefatıyla birlikte Horâsân kesin olarak Harezmşâhların egemenliğine girmiş oluyordu. Sancarşâh, Gur Sultan'ı Gıyâseddin ile de münasebetler kurmuştu. Vaktiyle babası Toganşâh, Nişâbürlü'da tahta çıktığında, Gur Sultanı Gıyâseddin'in kızını oğlu Sancarşâh'a istemiş ve almıştı. Şimdi Nişâbürlü'nün Tekiş tarafından zaptından sonra, Sultan Gıyâseddin kızı Melike Celâlî'yi Şafii imamının kavliyle boşatıp geri aldı ve Gur'da Melik Alâeddîn ile evlendirdi (Ayan, 2007: 164).

⁹Bu hatun, Nişâbürlü Meliki Toganşâh b. Mü'eyyed Ayaba'nın dul zevcesi idi. (Öztuna, 1996: I, 516).

Tekiş-Kanlı Münasebetleri ve Terken Hatun

Tekiş döneminde devlet politikasında önemli rol oynayacak hatunlardan biri, Tekiş'in Kanlılar ile kurduğu münasebetler sonucu evlendiği Terken Hatun'dur. Böylece Sultan Tekiş'in siyasi hayatında, annesi Melike Terken Hatun'un dışında bir Terken Hatun daha rol oynayacaktır. Terken Hatun, Alâaddin Muhammed'in saltanat sürdüğü dönem boyunca (1072-1200) Harezşâhlar'ın devlet politikasında önemli bir rol oynadı. Nesevî'ye göre, Cenkî'nin kızı olan Terken Hatun, prenslere lâıyk bir düğün merasimiyle İlarıslan'ın oğlu Tekiş ile evlenmiştir ((Nesevî, 1984: 62; Karş. Demiralp, 1997: 17).

Sultan Tekiş tarafından Azerbaycan İldenizliler Atabegi Pehlivan'a gönderilen Ekim-Kasım 1181 tarihli mektupta Alp Kara Uran ile yapılan ittifak neticesinde Taraz'a kadar olan toprakların ele geçirildiğinden bahsedilirken ayrıca Kıran'ın akraba olduğu ifade edilmiştir (Bağdadî, 174 vd.). Son cümleden Tekiş'in Terken Hatun'la yaptığı evlilik kask edilmektedir ki, bu evlilik her iki taraf için de dönüm noktası olmuştur. Harezşâhlar Devleti'ni bir imparatorluk haline getirmiş olan Harezşâh Tekiş, bu yolda karısı Terken Hatun'un da büyük ölçüde yardımını görmüştür. Terken Hatun'un mensup bulunduğu Türk kavmi hakkında kaynaklarda birbirine yakın ifadeler bulunmaktadır. Cüveynî, Terken Hatun'un Kanlı adlı bir Türk kabilesinden olduğunu, Nesevî Yemek kabilesinin Bayaut boyundan Cenkî adında bir beyin kızı olduğunu, Cüzcânî Kıpçak reisi Kadir Han'ın kızı olduğunu rivayet etmektedirler (Cüveynî, 1998: 381; Nesevî, 1984: 62; Cüzcânî, 1881: 254). Biz Kadir Han'ın Alp Kara Uran ile akrabalığı dolayısıyla Uran kabilesinden olduğunu biliyoruz. Bu duruma göre Terken Hatun'un Kıpçak veya Kanlı-Kıpçak kavminden olduğu ortaya çıkmaktadır.

Kaynaklar ve bilhassa resmi vesikalar, Harezşâhların Kanlılarla belirli şekilde temaslarının Sultan Tekiş zamanında, Anuştiğın'den takriben seksen sene sonra gerçekleştiğini ve ancak o zamandan itibaren yani Terken Hatun'un Harezşâh Tekiş ile evlenmesini müteakip, Kanlıların Harezm topraklarına kütleler halinde bütün aile efradı ve hayvanlarıyla birlikte gelip yerleştiklerini gösteriyor. Kanlı-Kıpçak unsurunun, bilhassa Sultan Tekiş'in Terken Hatun ile evlenmesinden sonra, Harezm'e bağılı memleketlerde yoğunluk kazandığı anlaşılıyor. Bozkır kavimleri ile dostluk çerçevesinde gelişen ilişkiler Harezşâhlara güç vermiştir. Sultan Tekiş de hizmetine giren Kanlılara oldukça iyi imkânlar sunma yoluna gitmiştir. Bu cümleden olarak Sultan Tekiş oğlu Muhammed'e yüz yetmiş bin asker bırakmıştır ki, bunların önemli bir kısmının kendi beylerinin idaresinde hizmet eden Kanlılar olduğunda şüphe yoktur. Harezşâhlar ordusunun kuvvetlenmesinde kocası Tekiş'den sonra en büyük rolü oynayan Terken Hatun onların en mükemmel hamisi olmuş, kendisinin tabii dayanağı olan bu unsura yüksek askerî makam ve mevkiileri sağlayarak, onlarla birlikte devletin hâkimi haline gelmiştir (Kafesoğlu, 1992: 41; Karş. Yorulmaz, 2012: 100; Genç, 1982: 118; Koca, 2002: 148). Terken Hatun'un Tekiş ile evlenmesinden sonra akraba Türk boylarından bir kısmının Harezm'e gelerek yerleşmeleri ve Terken Hatun'un bu zümreyi daima himaye etmiş olması onların Harezşâhlar Devleti içinde kudretli bir askeri sınıf olmalarına imkân sağlamıştır.

Tekiş'in Çocuklarını Evlendirmesi

Yukarıda anlattığımız Subarlu savaşının akabinde Mü'eyyed Ayaba'nın öldürülmesinden sonra Harezşâh Tekiş, Harezm'e gelip harabeleri tamir ettirdikten sonra kışı geçirmek üzere Mâzenderân'a gitti. Mâzenderân hâkimi İsfehbed Hüsamü'd-devle Erdeşir (1171-1205) ile Harezşâh'ın ilişkileri son derece iyileşmişti. İsfehbed, Harezşâh'ın kızına talip oldu, bu vazife ile Harezm'e giden elçi gayet iyi karşılandı. Ancak Tekiş, kızı Şâh Hatun küçük olduğu için bir müddet beklemek icap ettiğini söyledi.

Takriben üç-dört sene sonra ve hadiselerin incelenmesine nazaran 1181-1182 yıllarında, aralarında Harezmi'ye sık sık gidip gelen Seyyid Cemâlüd-din Ebû'l-Kasım ile müellif İbn İsfehdiyâr'ın amcası Sadû'd-din Zâhidî'nin de bulunduğu bir heyet kızı almak üzere yüz bin Nîşâbûr altını, Rum, Bağdâd, Tiflis kumaşları, mücevherat gibi muazzam hediyelerle Gürgânc'a gittiklerinde, kızın annesinin ve büyük ümeranın yol hazırlığı için, sekiz ay kadar orada kaldılar, onlara saygı gösterilip, hürmet edildi. Tekiş, kızı Şâh Hatun'u annesinin refakatinde yola çıkardı. Bu münasebetle ta Subarlu hududuna kadar bütün Harezmi donatıldı, kız Dihistân sınırlarında karşılandı ve Mâzenderân'da dört ay şenlikler yapıldı (İbn İsfendiyâr, 1320: II, 136, 138).

Daha sonraki hadiselerde görüldüğü gibi Harezmsâh Tekiş'in Nîşâbûr Melikliği'ne karşı yapmış olduğu son seferde, bu evlilik münasebetiyle aralarında sıhriyet bulunan İsfehbed Hüsâmü'd-devle onun maiyetine iki bin kişilik bir kuvvet göndermişti. Bu olaylardan anlaşıldığına göre Harezmsâh Tekiş, Mâzenderân bölgesini de kendisine tâbi kılmış bulunuyordu (Kafesoğlu, 1992: 108).

Batı bölgesinde Irak Selçuklularının da Harezmsâhlar ile akrabalık kurma teşebbüslerinde bulduklarını görüyoruz. Onları bu teşebbüslere şüphesiz siyasi şartlar zorlamıştır; şöyle ki Azerbaycan Atabegliği'nin başına geçen Pehlivan'ın oğlu Kutluğ İnanç, Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'a muhalefete başlamış, fakat Kazvîn civarında mağlup edilmişti (Cemâziyelâhîr 588/ Haziran 1192). Kutluğ İnanç, Rey'e çekildikten sonra boş durmadı ve Irak'ı ele geçirmek üzere Harezmsâh Tekiş'ten yardım istedi. Harezmsâh Tekiş durumu kendi hesabına müsait bularak harekete geçti ve Rey şehrine gelerek Taberek kalesini zaptetti. II. Tuğrul, Harezmsâh'ın ileri harekâtını önleyebilmek için dostane tavırlar takınmak zorunda kaldı, hatta kızını bu sebeple Harezmsâh'ın oğlu Yunus Han ile evlendirmek yoluna gitti (Râvendî, 1960: 336).

II. Tuğrul, Kutluğ İnanç'ın babası olan Atabeg Pehlivan'ın dul karısı İnanç Hatun ile evlenmek suretiyle durumu kurtarmaya çalışmış ise de Halife Nâsır (1180-1225), II. Tuğrul ile savaşmaya teşvik etmek maksadıyla Selçuklulara ait olan eyâletleri Tekiş'e iktâ suretiyle peşkeş çekti. Diğer taraftan II. Tuğrul'un Cibâl ve Azerbaycan'a giden yollara hâkim bulunan Rey ve Taberek kalelerini ele geçirmesi ve Harezmi askerlerin bir kısmını öldürmesi Harezmsâh Tekiş'i harekete geçirdi. İki taraf arasında yapılan savaşta Tuğrul mağlup olup, savaş meydanında Kutluğ İnanç tarafından başı kesildi (24 Rebiyülevvel 590/18-19 Mart 1194). Tekiş II. Tuğrul'un kesik başını Bağdâd'a gönderdi ve bütün ülkesini işgal etti (Ayan, 2008: 162).

Harezmsâh Muhammed (1200-1220)

Tekiş zamanında Mâzenderân hâkiminin sultanın kızıyla evlenmesi aradaki ilişkileri kuvvetlendirmişti. Fakat daha sonra Harezmi tahtına geçen Sultan Muhammed zamanında Mâzenderân'ın iç işleri karıştı. İsfehbed Rüstem b. Hüsâmü'd-devle'nin çocuğu yoktu. Bunun için kendi yetiştirmelerinden olması sebebiyle güvendiği Ebû Rıza Hüseyinü'l-Alevî'yi kumandan tayin ederek askeri kuvvetleri onun emrine vermiş, ayrıca onu kız kardeşi ile de evlendirmişti. Fakat İsfehbed, padişahlık sevdasına düşen Ebû Rıza'nın ihanetine uğradı ve 606 Şevvâl (1210 Nisan) ayında öldürüldü (İbn İsfendiyâr, 1320: II, 175; Cüveynî, 1998: II, 73vd.). Bu yüzden memlekette kargaşa çıktı. İsfehbed'in hemşiresi olan bu Ebû Rıza'nın karısı, erkekler gibi davranarak ağabeyinin intikamı için kocasını yakalatarak işkenceyle öldürtünce işler daha da karıştı. Cüveynî'ye göre, durumdan faydalanmak isteyen Azerbaycan Atabegî Muzafferüddin Özbek'in Irak valisi Mengli, Mâzenderân üzerine yürüdü. Şâh Gâzî Rüstem'in hazinelerini aldıktan başka hemşiresi ile evlenmek istedi. Fakat o, bunu reddederek Sultan Muhammed'e elçi gönderdi. Kendisini

melike olarak, memleketini de cihaz olarak Sultan Muhammed'e takdim etti. Bunun üzerine Sultan, Mâzenderân'ı kendine bağlamak ve İsfahbed'in kız kardeşini getirtmek için bir nâib gönderdi. Sultanla evlenmek arzusunda olan İsfahbed'in kız kardeşi Harezmi'e gitti. Fakat Sultan, onu emîrlerinden biriyle evlendirdi. Zaten Mâzenderân emîrleri ve ileri gelenleri de Harezmi'e tamamiyle itaat etmeyi tercih ediyorlardı. Bir yıl sonra da Mâzenderân'ın yönetimini Dihistan emîri Emîneddîn'e verdi. Bu şekilde Sultan, savaşla ele geçirilmesi mümkün olmayan o ülkeyi yönetimi altına aldı (Cüveynî, 1998: II, 74).

Karahanlı Osman Han'ın Terken Hatun'un Torunu İle İzdıvacı

Yukarıdaki olayların cereyan ettiği sıralarda Karahıtaylar, Harezmi üzerindeki baskılarını önemli ölçüde arttırmışlardı. Diğer taraftan Batı Karahanlı hükümdarı Osman Han döneminde Harezmişâhlar Devleti büyük bir güç oluşturmuştu. O sırada Harezmişâh Muhammed'in büyüklüğü, gücü ve heybeti herkesçe duyuldu. Ülkesinin alanı genişledi, ona bağlı olmayan ülke halkları, bile ona bağlanmak istemişlerdir. Gur Han'a duyulan hoşnutsuzluklar, Harezmişâh'ın lehine işliyordu, Mâverâünnehr'in ileri gelenleri, Sultan'a arka arkaya mektuplar yazarak ondan Hitayların zulmünden ve baskılarından kendilerini kurtarmasını istediler. Onların Hitaylardan kurtulmak istemelerinin en önemli sebebi Müslüman olan kendilerinin putperest olan Hitayların emri altında yaşamalarıydı (Cüveynî, 1998: II, 73, 123). Semerkand'da ise bu sırada Osman Han'ın Karahıtaylar ve Harezmişâhlar arasında önce biri, sonra öteki ile anlaşarak devletini korumaya çalıştığı görülmektedir, ancak onun hâkimiyetinin Buhârâ'yı içine almadığı anlaşılmaktadır (Barthold, 1993: 376).

Bütün Horasan bölgesi tamamiyle Harezmişâh'ın hâkimiyeti altına girdikten sonra Harezmişâh, Ceyhun Nehri'nin karşı tarafına geçip Karahıtaylar üzerine yürüdü. Buhârâ'ya varınca ora halkı, onun egemenliği altına girdi. Harezmişâh, Buhârâ'nın işini yoluna koyduktan sonra Semerkand üzerine yürüdü. Önden Semerkand Sultanı Osman'a haberciler gönderdi. Kızını kendisine vermediği için Hitay Hanı'na kırgın olan Sultan Osman, Sultan'ın gelişinden çok memnun oldu, itaat etmeyi kabul ederek onun adına sikke bastırıp hutbe okuttu. Semerkand halkı da Sultan'ı büyük bir coşkuyla karşıladı. Daha sonra iki sultan bir araya gelerek Hitay Hanı'nı ortadan kaldırmanın yollarını konuştular. Ona karşı yapılacak cihatta güç birliği yapmayı kararlaştırdılar. Sultan, tedbir olarak şehrin kale duvarlarının onarılmasını emredip annesi Terken Hatun'un akrabalarından Emir Tört Aba'yı Osman Han'ın yanına temsilci olarak bırakarak cihat için cesur savaşçılarından oluşan ordusuyla yola düştü. 607 yılının Rebiyülevvel (Ağustos-Eylül 1210) ayında Andican civarındaki İlamış sahrasında Harezmişâhlarla Karahıtaylar arasında çok şiddetli bir savaş oldu. Neticede Karahıtaylar mağlup olup yüz yaşını aşkın olan başkumandan Tayangu esir edildi. Harezmişâh Karahıtaylar'a karşı elde ettiği bu zaferden sonra Mâverâünnehr'e doğru yoluna devam edip, Özkent'e kadar ulaşmıştı. Harezmişâh, Harezmi'e geri dönerken, kızı ile düğünlerini yapmak ve aralarındaki dostluğu kuvvetlendirmek için Osman Han'ı da birlikte götürmüştü. Gürgânc'da Harezmişâh Muhammed'in kızı Han Sultan ile evlendiğinde Sultan Osman, 25-26 yaşlarında bir gençti (Cüveynî, 1998: II, 75-78; İbnü'l-Esir, 1987: XII, 219 vd.). Sultan Muhammed, ona bir sultanın diğer bir sultana davrandığı gibi davrandı. Düğünden sonra Sultan Osman evine dönmek istediye de Terken Hatun izzet ve ikram nişanesi olarak; damadın kız evinde kalma geleneğine uyarak onu bir yıl Harezmi'de tutmak istedi (Cüveynî, 1998: II, 124). Sultan Muhammed, ikinci defa Karahıtay üzerine yürüyünce Semerkand'a uğradı. Semerkandlılar, Osman Han'ı Sultan'ın yanında görmeyince endişeye kapıldılar. Bunun üzerine Harezmişâh, güvendiği adamlardan bir grubu Osman Han'ı eşiyile birlikte getirmeleri için Harezmi'e gönderdi. Harezmi'de

Osman Han'ı sultanlara lâıyk bir şekilde uğurlayıp yanına asker ve hizmetçiler verdiler. Sultan, Harezmi'e dönünce kızından haberciler gelinceye kadar damadının günden güne makam ve mevkiini yükseltti. Buna mukabil Osman Han'ın Semerkand'a dönüşünü müteakip durum, karışık bir hal aldı. Osman Han, bir yıl sonra Harezmi'e olan bağlılığını reddederek, tekrar Karahitaylar'a yaklaşmak ve Gur Han ile birleşmek yoluna girmişti. Sultan'ın kızının gönderdiği haber, Osman Han'ın Sultan'a cephe aldığı, Gür Han'ın kızını vermesiyle onun yeniden Gür Han ile dostluk bağlarını kurduyuyla ilgiliydi. İbnü'l-Esîr'e göre buna sebep olarak Harezmîlerin Semerkand halkına zulüm ve tecavüz kadar kötü ve çirkin davranışlarda bulunmalarındır. O sırada yeni kuvvetlerle takviyeli Karahtay ordusu Semerkand'ı kuşattı, fakat hiçbir şey elde edemediler. Nihayet Sultan Muhammed'in de oraya yöneldiği haberi karşısında çekildiler. Bu da gösteriyor ki, Karahitaylar'ın eski sarsılmaz otoritesi ve kudreti artık nihayete ermiş bulunuyordu. Osman Han, bir taraftan şehri teslim etmek üzere Gür Han'ı davet ederken, diğer taraftan Semerkand'da sakin ne kadar Harezmi askeri varsa hepsini katletmişti. Semerkand Sultan'ı, Harezmîleri öldürdükten sonra iki parçaya ayırıp çarşı ve pazarlarda halka gösterdi. Sultan Osman, üstelik karısının refakatinde Harezmi'den gönderilmiş kimseleri de öldürttü ve zevcesi Han Sultan'ı eğlence âlemlerine çıkartarak herkesin gözü önünde diğer karısı olan Karahitay prensesine hizmete mecbur etti. Hatta bir aralık onu da öldürtmek istedi, fakat kadın daha evvel kaleye sığınarak kendini korudu. Osman Han, Han Sultan'ı öldürmek üzere kaleye doğru yürüyünce kadın, derhal kale kapılarını kapattı, cariyeleriyle kendisini savunmaya başladı ve Osman Han'a gönderdiği haberde şöyle dedi: "Ben bir kadını. Bir kadını öldürmek son derece ayıp bir şeydir ve sana karşı öldürmene sebep olacak herhangi bir kötü davranışta da bulunmuş değilim. Beni öldürmemen sonuç itibarıyla senin için çok daha iyi bir davranış olur. Allah'tan kork ve bana ilişme!" Han Sultan'ın bu sözleri üzerine Osman Han, onu kendi haline bıraktı, rahat bırakmaktan alıkoymak içinde kapısına bekçiler dikti. Bütün olup bitenler Harezmi'e bildirilince zaten aşırılıktan uzak, her zaman konuşmaya hazır tabiatında bulunan Sultan Muhammed, ani gazaba katıldı ve yapılan muameleyi aynen tekrarlayarak, Harezmi'de mevcut, yalnız Semerkandlıların değil bütün yabancıların katlini emretti. Harezmişâh'ın annesi Terken Hatun, böyle bir infazdan oğlunu alıkoymuş ve şöyle demişti: " Bu şehre uzun zamandan beri dünyanın dört bucağından insanlar gelip yerleşmiştir, dolayısıyla buradaki yabancıların hepsi, senin adamlarına kıyan bu adamın akrabaları değildir". Annesinin bu tavsiyeleri üzerine Harezmişâh, yalnız şehirdeki Semerkandlılar'ın öldürülmesini emretmişse de yine annesi onu bundan alıkoymuştu. Bu şekilde davranan Terken Hatun, oğlu Muhammed Harezmişâh üzerindeki nüfuzu sayesinde büyük ve çirkin bir katliama engel olmuştur (İbnü'l-Esîr, 1987: XII, 220-222).

Cüveynî'ye göre Harezmişâh'ın ordusuna karşı koyamayacağını anlayan Osman Han, kılıç ve bir kefenle Sultan'ın huzuruna varmasına rağmen Sultan, katliam yapılmasını emretti. Yaklaşık on bin Müslümanı öldürmeleri üzerine Semerkand'lı seyyidler, salihler, imâmlar ve âlimler ellerinin üzerinde *Kur'an-ı Kerim*'i tutarak Sultan'dan şefaet dilediler. Onların isteğine karşı koymayan Sultan, askerlerine kılıçlarını kınlarına koymalarını emretti. Osman Han'ı huzuruna getirdikleri zaman ona dönerek "Ey şerefsiz adam! Benim yüzümden karımı küçük görüyor ve ona kaba davranıyorsan, o artık senin karın değildir. Böyle insanlığa sığınmayan hareketleri nasıl yapabildin?" diye azarladı. Sultan Osman, utancından başını öne eğerek hiçbir cevap vermedi. Sultan, onun canına kıymak istemedi. Fakat Han Sultan adındaki kızının onun sağ kalmasını istememesi üzerine 609 (1212-1213) yılında bir gece onun hayatına son verdiler (Cüveynî, 1998: II, 125). Ayrıca Semerkand sultanının yakın akrabalarından bir grup onunla birlikte idam edilmişti. Hatta onların hanlık sülâlesine mensup bir tek fert bırakılmamıştı, tümü katledilmiş bulunuyordu (Cüzcânî,

1881: 265)¹⁰. Nihâyet Harezmsâh buralarda görevli vekillerini tayin ettikten sonra artık bütün bu çevre illerde ondan başka hüküm ve otorite sahibi kimse kalmamıştı. Han Sultan ise, Emil'de oturan bir boyacı ile evlendi (Cüveynî, 1998: II, 126).

Terken Hatun'un durumu ise, kocasının ölümünden sonra daha da kuvvetlendi. Oğlu Muhammed Harezmsâh, özellikle anası Terken Hatun'a bağlı meselelerde şaşılacak derecede zavallı bir durumda kalıyordu. Terken Hatun, Harezmsâhlar İmparatorluğu'nun idaresinde ve siyasetinde Harezmsâh ile aynı derecede söz sahibi bir diğer hükümdar gibi idi. Sultanın verdiği emirler Terken Hatun'un müdahalesi ile bozulabiliyordu. Terken Hatun'a âdeta imparatorluğun dizginlerini veren, ona bu üstün kudreti sağlayan unsur ordu idi. Çünkü erlerden yüksek kumandanlara kadar büyük çoğunluğunu Terken Hatun ile birlikte veya daha sonra onun teşvik ve himayesi sonucunda bozkırdan gelen, Türk kabilelerinin meydana getirdiği orduyu elde eden o idi. O kendisinin tabii dayanağı olan bu akraba Türk boylarına, yüksek askeri makam ve mevkileri sağlayarak, onlarla birlikte devletin hâkimi haline gelmişti (Genç, 1982:118).

İşte Sultan Muhammed, bu kuvvete dayanarak muazzam bir imparatorluk meydana getirmişti. Bundan da onun niçin annesinin nüfuzuna karşı sessiz kaldığı açıkça anlaşılmaktadır. Terken Hatun'un hâkimiyet hırsı kendini mahvettiği gibi, devletini de yıkılmaya götürmüştür.

Karahıtaylar İle Siyâsî İlişkiler

Harezmsâh Muhammed, 1212'lerde Gur Han'ın Nayman hükümdarı Küçlük tarafından esir edildiğini ve bunun elinde bulunan kıymetli taşları ve saireyi aldığı işittiği gibi bir elçi vasıtası ile kendisinden bazı taleplerde bulundu. Öncelikle kendisine kurduğu tuzaktan kurtulan Gur Han'ın, ilk rast geleceğinin eline düşecek bir av gibi kaçtığını belirtiyordu. Sonra kızı Gur Han'ın kızı Tavgaç Hatun'u kendisi ile evlendireceğini vaadinde bulunduğunu, kızın çeyizi olarak da hazinesinde bulunan bütün kıymetli taşları ve değerli şeyleri göndermek üzere olduğunu ekliyordu. Ayrıca bu hale düşmüş bir hükümdarı esir etmenin yersiz olduğunu ifade ettikten sonra, Gur Han'ı, kızını ve hazinesini derhal göndermesini Küçlük'ten istiyordu. Harezmsâh şöyle bitiriyordu: "İstedığımı yapmazsanız üstünüze geleceğim, o zaman sizi hiç bir şey kurtaramaz". Küçlük Han buna aciz ve itaatle cevap verdi. Aynı zamanda çok miktarda hediyeler gönderdi. Yalnız Gur Han'ı göndermediğinden affını dilemişti. Gur Han'ı teslim eyleser kendi hakkında Türklerin sonucu kötüye varacak bir harekette bulunacaklarını ve belki bu yüzden silinmez bir leke ile lekeleneyeceğini düşündü, işte bundan dolayı Harezmsâh'ın, Gur Han'ın teslimi hakkındaki taleplerini günden güne geciktirdi (Nesevî, 1384: 14). Böylece mesele bir iki sene sürüncemede kaldı (Kafesoğlu, 1992: 224). Anlaşma ve istenilen amaçlar sağlanamadığına göre muhtemelen Tavgaç Hatun da Harezmsâh'a verilmemiştir. Yararlandığımız kaynaklarda bu süre sonrasında Tavgaç Hatun ile Harezmsâh'ın evlilik gerçekleştirdiği belirtilmemektedir.

---

¹⁰Nüvizmatik buluntulara göre Özgen (Özkent)'de 574-607 arasında Ulug Sultan Celâlî'd-devle ve'd-dîn Kadir Han hükümdarlık yaptı. Yine Özgen'de darb edilen 607 (1210-1211) veya 608, 609 tarihli parada hükümdâr olarak Celâlî'd-devle ve'd-dîn Kül Arslan Hakan Mahmûd b. Ahmed'in adı geçmektedir. Bu duruma göre, Harezmsâh bu hükümdârları veya bunlardan birini öldürtmüştür. (Koçnev, 2006: 140).

Moğolların Harezmsâh Kızlarıyla Evlilikleri

Karahıtay-Harezmsâh çekişmesinden sonra Moğolların Harezm'i istilâsı gerçekleşti. Buhara ve Semerkand'ın zaptından (1220) sonra nihayet başkent Gürgânc Moğollar tarafından ele geçirildi (Rebiülevvel 618/Mayıs 1221) (Nesevî, 1384: 123; İbnü'l-Esîr, 1987: XII, 323-325; Cüveynî, 1998: I, 97-100). Daha önce Moğolların Buhara'yı zaptı sırasında kaçıp gizlenen Harezmsâh Muhammed, Mâzenderân yolu ile Abiskûn'da küçük bir adaya sığınmıştı ve biraz sonrasında da hastalanarak öldü (Raverty'nin notlarına göre Harezmsâh Muhammed Şevvâl 617 (Aralık 1221) tarihinde ölmüştür. Bk. Cüzcânî, 1881: 278)¹¹. Harezmsâh Muhammed ölümünden biraz evvel annesi Terken Hatun ile ailesinden bazılarının İlâl kalesinde Moğollar tarafından esir edildiği haberini de almıştı (Özaydın, 2002: 893).

Sultanın Ceyhun kenarlarından kaçtığından duyulduğu sıralarda Terken bir daha girmek üzere Harezm'i 616 senesi sonlarında (Mart 1219) terketti. Çıkacağı esnada Harezm'de bulunan bütün şehzâdelerin idamını emreyledi. Muhafazası altında bulunanların da takriben yirmisi böylece öldürüldü. Terken Hatun kendisi ile birlikte gitmeye karar verenlerle Harezm'den çıktı. Yazır Hükümdarı Ömer Han¹²'i beraberine aldı, çünkü bu adam memleketine gidecek bütün yolları biliyordu. Bütün seyahat esnasında bu adam sadakatle hizmet etti. Yazır hududuna yaklaştıkları zaman bu adamın kendisini bırakabileceğini düşünerek katletti¹³. Sonra Mâzenderân'ın en müstahkem yeri olan İlâl hisarına geldi ve burada Moğollar tarafından dört ay kuşatıldı. Sonunda Terken Hatun esir olarak Çingiz'in Karakurum'daki ordasına götürüldü. Hizmetinde bulunan Bedrüddîn Hilâl ona şöyle bir teklifte bulunmuştu: "Haydi kaçalım. Celâleddîn'e sığınalım, bu oğlunuzun oğlu ciğer parenizdir. Her an kıymetini yükselten havadislerini alıyoruz." Buna karşılık Terken Hatun şöyle cevap vermişti: "Asla, ölüm daha hayırlıdır. Ay Çiçek'in oğlundan lütuf almak için nasıl eğileceğim, ben şehzâde Uzluk Şâh ile Ak Şâh¹⁴'ın annesiyim. Bütün bunlara karşı Çingiz Han'ın cariyesi olmayı tercih ederim."

¹¹Harezmsâh Hazar Denizi'nde Taberistan kıyılarında Abiskûn diye bilinen bir limana ulaşmıştı. Burada deniz içinde kendisine ait bir kale vardı. Harezmsâh çoluk çocuğuyla ve adamlarıyla birlikte gemilere binip demir aldıktan sonra Moğollar bu limana ulaşmış, Harezmsâh'ın artık denizde yol aldığını görmüşlerdi. Deniz sahilinde beklemeye koyulan Moğollar Harezmsâh'ı yakalamaktan ümitlerini kesince geriye Rey ve çevresindeki şehirlere dönmüşlerdi. (İbnü'l-Esîr, 1987: XII, 325); Nesevî'ye göre Harezmsâh'ın sarınacak kefeni de bulunmadığından çavuşlardan biri olan Şemsüddîn Mahmûd'un gömleği ile defnedilmiştir (Nesevî, 1384: 70).

¹²Yazırların başında bulunan Hindu Han Yazır iktidarını ele geçirdiğinde kardeşi olan Ömer'in gözlerine mil çekilmesini emretti. Ancak, bu işi yapmakla görevlendirilen şahıs Ömer'e acıyarak mili üstten çekti. Ömer, Hindu Han'ın ölümüne kadar on bir yıl boyunca kör taklidi yaptı. Hindu Han'ın ölümünden sonra Ömer, Harezmsâhlar payitahtına gelerek Yazır beyliğinin kendisine verilmesi için, gerek Harezmsâh Muhammed ve gerekse annesi Terken Hatun'dan ricalarda bulunmuşsa da bu hususta yaptığı bütün teşebbüsler ona ancak Sabur Han lakabını kazandırmaktan başka bir netice doğurmamıştı. (Ayan, Kış 2012: 153).

¹³ Bu olayın tarihi verilmemekle beraber, 616 (1219)'dan sonra cereyan ettiği Nesevî'nin vekâyiinden anlaşılıyor. Zira müellif, Terken Hatun'un Harezm'den kaçışını Cengiz Han'ın, anılan yılda Danişmend Hâcîb'i elçi olarak göndermesinden sonra zikretmektedir (Nesevî, 1384: 57).

¹⁴ Uzluk Şâh ile Ak Şâh'ın şansları böyle yaver gitmedi. Onlar da Moğolların hudut nöbetçilerinden kurtulmayı başardıkları halde, Habûşân civarında Moğollar tarafından kuşatılarak, bütün mayetleriyle birlikte şehit oldular. Moğollar iki Şehzadenin başını mızraklara takarak bütün memlekette teşhir ettiler. (Nesevî, 1384: 88-90; Cüveynî, 1998: II, 337).

Hakikaten Terken Hatun, Celâleddîn'i büyük düşman olarak bellemişti. Bu yüzden ona sığınmayı reddetmiş ama esareti sırasında o kadar hor ve hakir olmuştu ki, birkaç günlük yiyeceğini alıp götürmek için Çingiz'in sofrasına gidiyordu. Harezşâh Muhammed'in ufak çocuklarına gelince İlâl'in tesliminde hepsi öldürüldü, yalnız en küçükleri olan Kamacı Şâh bırakılmıştı. Terken Hatun'un biricik ümidi ve eğlencesi buydu. Bir gün çocuğu tararken hâdim geldi, Kamacı'yı Çingiz istiyor, diye aldı götürdü. Çingiz görür görmez boğulmasını emreyledi. Çingiz Han, Harezşâh'ın kızlarından her birisini kendi adamlarına verdi. Yalnız yukarıda Semerkand hükümdârı Osman Han'ın eşi olduğundan bahsettiğimiz Han Sultan'ı, Cuci Han benimsediği için istisna etmişti. Uzluk Şâh'ın öz kız kardeşi olan Terken Sultan da vaktiyle valide sultana elçilikle giden Dânişmend Hâcib'e verildi¹⁵.

Fars bölgesinde hâkimiyet süren Salgurlu atabeglerinden Sa'd, Harezşâh Muhammed ile Rey civarında tuttuğu savaşta mağlup olmuş ve esir düşmüştü (614/1217-1218) (Merçil, 2000: 210). Atabeg Sa'd esir olduğu zaman oğlu Nusreteddin Ebubekir yerine geçti. Bu ümeraya kendisini sevdirdi, itaatlarını kazandı. Halk ta kendisine uydu. Fakat Harezşâh Muhammed Bağdâd üzerine gitmeyi tasarladığından bu aralık Fars'ın zaptının güç olacağını hesap etti. İstahr ile diğer bir şehri kendi hükmünde bırakıp, Sa'd'ı serbest bıraktı. Aldığı şehirleri mabeyinci Müeyyed'e iktâ etti. Harezşâh Muhammed, sonradan Atabeg Sa'd'ı evlendirdi. Kendisine annesi Terken Hatun'un ailesinden bir kadın verdi, memleketinden aldığı verginin üçte birini sultan hazinesine vermesini de şart koştu (Nesevî, 1384: 30).

Celâleddîn Harezşâh

Harezşâh Muhammed'in Ay Çiçek Hatun'dan olma büyük oğlu Celâleddîn Mengüberti, babasının ölümünden (Aralık 1220) sonra başkent Gürgenç'e döndü. Fakat Moğolların takip ve hücumlarına uğrayarak, sonunda Hindistan'a kaçtı (25 Kasım 1221). Moğol hücumları sırasında kaçıp dağılan emîr ve askerlerinden bir kısmı Hindistan'da onu bularak yanında yer aldılar. Celâleddîn, iki yıldan fazla kaldığı Hindistan'da maceralı bir gurbet hayatı yaşamıştır (Çakmak, 2002: IV, 1449).

O sıralarda Celâleddîn'in Hindistan'a gitmekte olduğu haberini alan Kirmân hâkimi Barak Hâcib¹⁶ onu karşılamaya gitti ve yanında götürdüğü kızını onunla evlendirerek durumunu sağlamlaştırmak istedi. Böylece Barak Hâcib, Kirmân'da tutunabilmek için Harezşâhlarla sıhriyet kurmuş oldu. Ancak Moğol tehlikesinin gittikçe artması ve aşağıda

¹⁵Terken Hatun'la birlikte esir edilen Han Sultan'ın Cuci'den çocukları olmuştu. Cuci öldükten sonra Han Sultan, kardeşi Harezşâh Celâleddîn'e Moğolların haline ve aldıkları tertibata dair malûmat vermekte idi. Ahlat muhasarasında iken babasına ait olan ve Sultan Muhammed isminin kazanmış olduğu firuze bir yüzük taşını Celâleddîn'e gönderdi. Harezşâh Muhammed bir mühür kullanırdı. Bu mühürü her iradeye basmağa vakit bulamadığından büyük kızı Han Sultan'a bu işi bırakmış kendisi mühim işleri imza etmek mecburiyetinde kalmıştı. Bu yüzük, onun tarafından gönderildiğinden dolayı şahsi tanınma belgesi olmaktaydı. Han Sultan kendisinden olan çocuklara Hakan'ın Kur'an okutmağa müsaade ettiğini bildiriyordu: "Hakan, şevketinizi, mertebenizi, memleketinizin vüs'atini öğrendi, sizinle sıhriyet akd ve arada Ceyhun hudut olmak üzere sulh etmek emelindedir. Nehrin öte tarafı sizin, beri taraf onun olacak. Kuvvetiniz oldukça taarruz ve hücumda devam ediniz. Galip olduğunuz takdirde istediğinizi yaparsınız. Aksi takdirde Moğolların size ettikleri muslihane teklifleri kabul ediniz.". Ancak, Ahlat muhasarası ile pek meşgul olduğu için Sultan bu teklifle pek uğraşmağa vakit bulamadı. (Nesevî, 1384: 57-60, 196).

¹⁶Harezşâh Devleti tarafından önemli görevlere getirilen Barak, bu dönemde genişleyen Moğol istilalarından faydalanmış olacak ki İsfahan'da valilik görevine getirilmesinin ardından bir yıl sonra yani 619/1222'de Kirman'a hâkim oldu. (Solmaz-Sertkaya, 2011: 304).

görülebileceği üzere hatta Celâleddîn'in bile Moğolların önünden kaçması üzerine Barak Hâcib, Harezmsâhlarla ittifaktan caydı. Üstelik Harezmsâhlarla olduğu gibi Moğollarla da akrabalık kurdu. Kızı Sevinç Terken'i Çingiz Han'ın oğlu Çağatay'a verdiği gibi, kendisi de ağabeyi Celâleddîn ile anlaşmazlığa düşen Gıyâseddîn Pirşâh'ı Kirman'a davet edip annesiyle evlendi (1228). Bir süre sonra Gıyâseddîn ile annesinin kendisini zehirlemeyi planladıklarını öğrenince ikisini de öldürttü (Cüveynî, 1998: II, 390; Ahmed Ali Hân Vezîrî, 1364: 430, 432 vd.; Karş. Spuler, 1987: 173).

Sind nehri kıyısında Moğollar önünde uğradığı mağlubiyetten sonra Harezmsâh Celâleddîn'in kaçmaktan başka çıkar yolu kalmamıştı (619/15 Şubat 1222/4 Şubat 1223)¹⁷. Burada bir yandan Çingiz Han'a karşı yapacağı savaşın stratejisini belirlerken, diğer yandan da Türk boylarının kendisine katılmasını teşvik etmek için girişimlere başlamıştı. Bu arada ona katılanlardan Kanglı Türklerden olan Herat Emîri Emin Melik'in kızı ile evlenmek suretiyle, akrabalık tesis etmeyi de ihmal etmeyecektir. Celâleddîn yorgunluğunu çıkarmak ve ordusunu toparlamakla uğraşırken Emin Melik'in kızının Sind nehrinin dağlarından kurtularak bu bölgenin hâkimi Emîr Kabaca'ya ait Avcahi şehrinde bulunduğu haberini aldı. Celâleddîn bunun üzerine bir elçi göndererek, bütün hânedânın mahvolduğunu ve bu prensesin evlenmek için kendisine denk olduğunu söyletti ve bunu ihtimamla kendisine göndermesini istedi. Emîr Kabaca bu fırsattan çok memnun oldu. Prensisi lâıyıkı veçhile çehizledi, Celâleddîne de fil ve saireden mürekkep hediyeler tertip ederek bir heyetle gönderdi. Celâleddîn buna teşekkürle mukabele etti ve aralarında barış ve dostluk kuruldu (Nesevî, 1384: 116; İbnü'l-Esîr, 1987: XII, 351-353).

Celâleddîn, Sind ve Sivistan bölgelerine geri çekildiğinde ve Salt Range bölgesindeki kabilelere yönelik yaptığı seferde, Kokharlarla¹⁸ müttefik olmaya çalışmıştır. Celâleddîn, Kokhar bölgesinin hâkimi Sangin'e bir elçi gönderdi ve ondan kızını istedi. Rai bu isteği kabul etti. Kızını Celâleddîn ile evlendirmek suretiyle bu ittifaktan ziyadesiyle memnun olan Rai, oğlunu da büyük bir ordu ile ona yardıma yolladı. Celâleddîn Rai'nin oğluna Kutluğ Han lakabını vermiş ve askerinin sayısı da on bine yükselmışti (Nijjar, 1968: 36; İkrâm, 1966: 53).

Fakat bir süre sonra Delhi hükümdarı Şemseddin İltutmuş (1211-1230), Kabaca ve onların müttefikleri olan Hint hâkimleri Celâleddîn'e karşı harekete geçtiler. Celâleddîn, Kaniser şehrine geldiğinde İltutmuş'a tâbi olan buranın racası, ona itaat etti. Celâleddîn burada istirahat etmekte iken, İltutmuş'un üzerine geldiğini haber alınca, en güvendiği kumandanlarından Cihân Pehlivan'ı öncü olarak gönderdiyse de o, kendisini aniden düşman ordusu içinde buldu. Hintliler'e hücum edip, bir kısmını öldürdüler, bir kısmını yaraladılar. Cihân Pehlivan, Celâleddîn'e önlerinde büyük bir ordunun bulunduğunu bildirdi. Aradan çok geçmeden İltutmuş'tan gelen bir elçi, mütareke ve barış talep etti ve

¹⁷ En ufak bir firar vasıtası bile bulunmadığı, her tarafı tehlike kaplamış olduğu halde Celâleddîn sırtındaki savaş ağırlıkları ile beraber atını nehre sürdü. Celâleddîn nehri geçmeyi başaran bu atı, üzerine binmaksızın Tiflis fethine kadar sakladı. Celâleddîn ordusundan takriben dört bin kişi de karşıya geçmişti. Bunlar yalınayak başıkabak denecek mertebede çıplaktılar. Celâleddîn nehiri geçtikten üç gün sonra da üç yüz kadar atlı kendisine iltihak eyledi. Celâleddîn'in nedimlerinden olan bu atlıları nehir akıntısı uzaklara atmıştı. Bunlar Celâleddîn'in ne olduğunu bilmiyor, çobanını kaybetmiş sürü gibi, perişan bulunuyordu. Nihayet Celâleddîn bunları buldu. Hepsini bayrama ermiş çocuklar gibi sevindi. (Nesevî, 1384: 115; İbnü'l-Esîr, 1987: XII, 351-353; Cüveynî, 1998: II, 343.)

¹⁸ Kokharlar Pencab bölgesinin en savaşçı ve mukavemetli Hindu kabilelerinden biri olarak tanıtılmaktadır (Keay, 2001: 242).

onun adına şunları söyledi: “Arkanızda ne kadar din düşmanı olduğunuzu bilmez değilsiniz. Siz bugün İslâmın sultanı ve sabık hükümdarının oğlusunuz. Size karşı hareket bana yakışmaz. Size karşı ancak kendimi müdafaa için silâha müracaat edebilirim. Eğer isterseniz kızımı vereyim. O zaman aramızda her şey düzelir.” Celâleddîn bu sözlere kandı. Gelen adama iki adamını kattı, bunlar Yezidek Pehlivan ile Sunkurcek Kaysi idi. Bu iki nedim İltutmuş’un yanına gittiler, bunu kendi efendilerine tercih ile yanında istirahate daldılar (Nesevî, 1384: 119 vd.).

Görünüşe göre İltutmuş, Celâleddîn’i oyalamak için kızını vermek teklifinde bulunmuştur. Gerçekte kızını verme niyetinde olmayıp, kaynakta da bu evliliğin gerçekleştiğini belirtmemiştir. Çünkü aralarında anlaşma sağlayamamışlar ve çok geçmeden bütün Hint hükümdâr ve racalarının Celâleddîn ile savaşmak üzere ittifak ettikleri ortaya çıkmıştır. Bu tehlikeli gelişme karşısında Celâleddîn, Cihân Pehlivan’ı kendi yerine nâib tayin ederek 1224 yılı başlarında Hindistan’dan ayrıldı (Özaydın, 2002: 1417). Celâleddîn, Kirman’a gelince buranın hâkimi Barak Hâcib ona itaat arzetti. Bu sırada Celâleddîn’in kardeşi Gıyâseddîn Pirşâh, Azerbaycan, Arran ve Irak-ı Acem’de, Salgurlulardan Sa’d b. Zengî de Fars bölgesinde hüküm sürmekte idi. Celâleddîn, Sa’d b. Zengî ile siyasî münasebetlere girişti. Sa’d, Celâleddîn’in kardeşi Gıyâseddîn tarafından incitilmiş ve bundan dolayı araları açılmıştı. Celâleddîn bunun gönlünü almak için Şerefülmülk’ü gönderdi ve kızının kendisine nikâh ettirilmesini de teklif ettirdi. Sa’d bu teklifi hemen kabul etti ve vezir de görevini başardığına sevinerek döndü. Bu izdivaçtan Celâleddîn de çok memnun olmuştu (Nesevî, 1384: 127). Zaten daha öncesinde Harezmsâh Muhammed, Sa’d’ın kızı Melike Hatun’u oğlu Celâleddîn için istemiş bulunduğu için arada verilmiş bir söz bulunmakta idi. Neticede Harezmsâh Celâleddîn ile Melike Hatun arasındaki izdivaç gerçekleşti (1224) (Nesevî, 1384: 127). Böylece Celâleddîn, bu evlilikler ile gittiği yerlerdeki ilişkilerini kuvvetlendirmiştir.

Bütün İran’ı itaat altına alan Celâleddîn, Azerbaycan’ı devletine katmak gayesiyle hareket geçti ve Meraga’yı teslim aldıktan sonra Tebriz üzerine yürüdü Celâleddîn’in ilerlemekte olduğu haberini alan Atabeg Özbek ise, Tebriz’i terk etti. Tebriz’de kalan ve Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul b. Arslan (1177-1194)’ın kızı olan Özbek’in karısı Melike, Celâleddîn’a elçi göndererek kendisi ile evlenmek istediğini ve şehri teslim edeceğini bildirdi. Ayrıca Atabeg Özbek’den boş düştüğünü şahitler ile ispat edebileceğini ilâve etti. Celâleddîn, şeran ispat olmak şartıyla bu teklifi kabul etti. Neticede, Tebriz kadısı İzzeddîn Kazvînî nikâhın bozulduğuna hükmetti. Çünkü bu hanımın kocası Özbek, kölesini öldürmeyeceğine, öldürdüğü takdirde hanımının boş olacağına dair bir yemin yapmış olduğu halde, kölesini öldürmüş, bundan dolayı hanımı boş olmuştu. Bu sırada Melike, halka dağıtmak üzere para gönderdi. Nikâh yapıldı. Sultan yeni karısına, Hoy mukataasını ilaveten, Selmas ve Urmiye’yi ikta etti. Prensesin refakatına himayesi için nedimlerinden Taceddîn Kılıç ile Bedreddîn Hilâl’i memur eyledi. Bunlar da kendisini Hoya götürdüler. Celâleddîn, Tebriz’den hareketle Hoy’a gitti ve gerdeğe girdi (622/1225-1226) (Nesevî, 1384: 140, 149; Cüveynî, 1998: II, 352 vd.; İbnü’l-Esîr, 1987: XII, 387 vd.).

Celâleddîn’in otoritesini sarsabilecek hadiseye ise evvelce kardeşi Gıyâseddîn’in yanında bulunmuş olan, fakat araları açıldığı için onu terk eden Yıgan Taysı sebebiyet verdi. Celâleddîn, Azerbaycan’ın istilası ile meşgul iken, Yıgan Taysı’nın sayısı beş bin süvariye geçen bir kuvvet ile Hemedân’ı ele geçirdiği haberini aldı. Sultan, derhal kuşatma hareketine girişti. Sabahleyin Yıgan Taysı, Harezmsâh’ın çetresini gördü ve onun bizzat geldiğini anlayarak korkuya kapıldı. Harezmsâh’ın kız kardeşi olan karısını, onun yanına

yolladı. Celâleddîn ona eman verdi. Yıgan Taysı da, askeri ilebirlikte Harezşâh'ın ordusuna katıldı (İbnü'l-Esîr, 1987: XII, 388; Nesevî, 1934: 67; Taneri, 1977: 38).

Böylece Celâleddîn'in siyâsî rakibi olan Halife Nasır'ın tahriki ile yaratılan bu meseleyi, Harezşâh'ın kız kardeşi ile evli olan Yıgan Taysı'nın karısını ağabeyine göndermesi sonucu, hatunun aralarındaki bu meseleyi halletmede muvaffak olduğunu görüyoruz.

Celâleddîn, Temmuz 1225 (Receb 622) de Azerbaycan'ın başlıca şehirlerinden Meraga'yı zapt ettikten sonra Anadolu Selçuklu Sultanı Alâaddîn Keykubâd ile dostane münasebetler tesisine karar verdi ve bu vesile ile ona hitaben bir mektup yazdı. Celâleddîn bu mektubu, elçisi kadı Mucîreddin Tâhir ile Sultan Alâaddîn'e yolladı. Elçi, Kayseri Sarayı'nda, Sultan tarafından hararetle karşılandı. Sultanın elini öpen elçi, onun tarafından kucaklandı. Bir müddet onun yanından kalan elçi, Celâleddîn'in Moğollarla yaptığı mücadele hakkında bilgi verdi. Bu arada Celâleddîn'in Şiraz Atabeyi Sa'd'ın kızından olan kızını, Melik Gıyâseddîn Keyhüsrev'e nişanlı olması kararlaştırıldı. Sultan elçiye pek çok hediyeler verdiği gibi, Celâleddîn'e de on bin altın, otuz bin akçe, on köle ve halayık, on at, beş katır ve hilâtlar yolladı. Bunları taşıyarak yola çıkan elçi, Sivas'ta öldü. Fakat hediyeler Ahlat'ı kuşatmakta olan Celâleddîn'e ulaştırıldı (İbn Bibi, 1996: I, 374-381).

Harezm sultanları bir müddet Moğol ordularının Asya'nın batı vilayetlerine akın yapmalarına engel olmuştu. Son Harezşâh Celâleddîn Mengübirtî zaman zaman Moğolları püskürtmeyi başarmıştı. Fakat Celâleddîn, aynı zamanda İran'ın batısında bulunan bütün ülkeleri zapt etmek tehlikesini doğuruyordu. Bu tehlike Şam Eyyübî Meliki Eşref ile Sultân Alâaddîn Keykubâd'ı birleştirdi. Çünkü Moğolların Harezşâhlar devletini yıkmaları üzerine Harezşâh Celâleddîn Mengübirtî, Merâgâ şehrini kendisine başkent yaparak, Azerbaycan'da bir devlet kurmuş ve Doğu Anadolu kapılarına dayanmıştı. Celâleddîn Mengübirtî, Moğol istilâsı tehlikesinin bulunduğu bu zamanda, Selçuklularla birleşeceği yerde, Ahlat'ı almak ve hatta Anadolu'yu da fethedeceğini belirtmek suretiyle, Sultân Alâaddîn Keykubâd ile karşı karşıya gelmişti.

Nihayet 28 Ramazan 627 (10 Ağustos 1230)'de iki ordu karşılaştı ve akşama doğru Harezm ordusu hezimete uğradı. Celâleddîn Mengübirtî firar etti. Daha sonra Keykubâd onunla barıştı ise de Moğollara karşı istediği yardımı yapamadı. Celâleddîn Moğollarla yaptığı bir savaştan sonra Suriye'ye doğru kaçarken, Doğu Anadolu'da öldürüldü ve onun kaybı bütün Asya'nın Moğol istilâsı altına düşmesi sonucunu doğurdu (İbn Bibi, 1996: I, 400-406; Nesevî, 1384: 278 vdd; İbnü'l-Esîr, 1987: XII, 453 vd. ; Abû'l-Farac, 1987: II, 528; Cüveynî, 1998: II, 369-vd). Müslümanlar artık Moğollara karşı koyacak bir set bulamadılar. Harezm ümerâsından birçoğu bir miktar askerle Suriye'ye kaçtılar ve orada büyük tahribâta bulundular. Gelip tabiiyet arz eden bu emirlerin başlıcalarını Keykubâd kabul etti ve ordusunda kullandı.

Sonuç

Harezşâhlar Gazneliler, Selçuklular, Karahanlılar, Kangeliler, Gurlular, Moğollar ve diğer yerel hânedânlarla kız alıp vermek suretiyle akrabalık kurmuşlardır. Bu kadar değişik hânedânla evlilik münasebeti kurmalarının nedeni, Harezşâhların hâkim oldukları toprakların çok geniş alanları kapsamasıdır. Harezşâhlar doğrudan doğruya devletlerarası ilişkilerle ilgili olan siyasal davranışların bazı yönlerini, evlilikler yoluyla hânedânlar arasında akrabalık kurmak suretiyle tamamlamışlardır. Yapılan bu evlilikleri kendi sınırları içerisinde tanımlarsak, bunların devletlerarası siyaseti önemli ölçüde etkilediği

görülmektedir. Ayrıca, Harezmsâhlar Devleti'nin iç ve dış siyasetinde hatunların mühim roller oynadıkları da ifade edilebilir.

Bu tarih çalışmasında evlilikler yönünde bir yoğunlaşma seçilip, diğer yönler göz ardı edilmiş olsa bile, Harezmsâhlar tarihinin siyasal yönü konu dışında tutulmamıştır. Ancak, konunun ekseninde evliliklerin olduğu belirtilmelidir. Nitekim bu çalışmanın içerisinde bazen evliliklerle ilgili diplomasi, bazen de ilgili yüzyıllardaki geleneklere göre bunların icra usulleri ve merâsimleri ele alınmıştır.

Temel bir noktadan bakıldığında tüm Selçuklu ve Harezmsâhlar tarihi boyunca Selçuklularda Altuncan Hatun, Harezmsâhlarda Terken Hatunlar “Her başarılı hükümdârın arkasında bir hatun vardır” deyişine uygun düşmektedirler. Bu iki örnekten her biri, siyaseti ilgi alanının dışında tutmamıştır. Meselâ Harezmsâh İl-Arslan'ın eşi Melike Terken Hatun'un kocasının ölümünden sonra kendi evlâdını tahta çıkarmak için valide sultanlık görevini yerine getirmek için nasıl uğraş verdiği çarpıcı bir örnektir. Öte yandan Harezmlî Altuncan Hatun'un İbrahim Yınal isyanında eşi Tuğrul Bey'e yardım etmek suretiyle Selçuklu tarihinin geleceğine nasıl ışık tuttuğu da örnek olarak gösterilebilir. Dolayısıyla tarihin hânedân üyelerinin evlilikleri ile ilgili olan alanın sanılandan çok daha tesirli olduğu söylenebilir. Sonuç olarak evlilikler konusu daha geniş araştırmalar yapıldığı ölçüde değerlendirilmektedir.

KAYNAKLAR

AHMED ALİ HAN VEZİRÎ (1364), *Târîhi Kirmân*, Neşr. Bâstân-i Pârîzi, Tahran.

AHMED B. MAHMUD (1977). *Selçuk-Nâme*, Haz. Erdoğan Merçil, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.

ALAADDİN ATA MELİK CÜVEYNÎ (1912). *Târîh-i Cihângüşây-ı Cüveynî*, Neşr. Muhammed b. Abdülvahhâb Kazvîni, Leyden-London: GMS.

ALAADDİN ATA MELİK CÜVEYNÎ (1998). *Tarih-i Cihân Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

ALAADDİN ATA MELİK CÜVEYNÎ (1999). *Tarih-i Cihân Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları

AYAN, E. (2007). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyamı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

AYAN, E. (2008). “Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri”, *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Dergisi*, Cilt 10, Sayı I, s. 151-165.

AYAN, E. (Kış 2012). “Selçuklu Bünyesinde ve Dağılma Döneminde Oğuzların Yazır Boyu”, *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, Vol 5/20, s. 143-156.

AYAN, E. (Sonbahar 2014). “Selçukluların Şâhmelik ile Macerası ve Harezm'i Fethi”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, • Cilt 1, Sayı 2, s. 13-38.

Azimi (2006). *Azimi Tarihi, Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430 -538 = 038/39-1143/44)*, Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar Ali Sevim, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

BARTHOLD, V. V. (1993). “Hârizmsâh”, *İslâm Ansiklopedisi*, V/I, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

BONDÂRÎ (1943). *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Çev. Kıvameddin Burslan, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

CÜZCÂNÎ (1881). *Tabakât-ı Nâsirî*, İng. terc. Major H. G. Raverty, I, New-Delhi: Gilbert & Rivington.

ÇAKMAK, M. A. (2002). “Moğol İstilası ve Harezşahlar İmparatorluğu'nun Yıkılışı”, *Türkler Ansiklopedisi*, IV, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

DEMİRALP, M. (1997). *Harezşahlar Devleti'nde Ala'ddin Muhammed'in Annesi Terken Hatun*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

EL-HÜSEYNÎ (1999). *Ahbârü'd-Devleti's-Selcukiyye*, Terc. Necati Lügal, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

GENÇ, R. (1982). “Terken Hatun”, *Türk Ansiklopedisi*, XXXI, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.

HÂFİZ-I EBRÛ, *Zübdetü't-tevârih*, Ayasofya Nr. O. 3035.

HİLÂLÎ, *Menâhicü't-tâlibîn fi't-Tevârih*, Ayasofya Nr. O.3467.

HONDMÎR (1353). *Târîh-i Habîbü's-siyer fi Ahbâri'l-beşer*, Neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran.

HONDMÎR, *Hulâsâtü'l-ahbâr*, Ayasofya Nr. K. 3190.

IKRAM, S. M. (1966), *Muslim Rule in India and Pakistan*, Lahore: Star Book Depot.

İBN BİBÎ (1996). El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umürü'l-Ala'ıye (Selçuk Name), I, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı.

İBN İSFENDİYÂR (1320). *Târîh-i Taberistân*, Neşr. Abbâs İkbâl, Tahran.

İBNÜ'L ADÎM (1989). *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler) (Biyografilerle Selçuklular Tarihi)*, Çev. Ali Sevim, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

İBNÜ'L-ESÎR (1987). *El Kâmil Fi't-Tarih*, Çev. Abdülkerim Özeydin, İstanbul: Bahar Yayınları.

İBNÜ'L-KALÂNİSÎ (1908). *Zeyl-ü Tarihi Dimaşk*, Neşr. H. F. Amedroz, Leyden.

KAFESOĞLU, İ. (1992). *Harezşahlar Devleti Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

KEAY, J. (2001), *India a History*, New Delhi: Grove Press.

KOÇNEV, B. (2006). *Nümizmatičeskaya İstoriya Karachanidskogo Kaganata (991-1209)*, Sofya: İzdatelskiy Dom.

KÖYMEN, M.A. (Aralık 1987). “Selçuklularda Devlet”, *Belleten*, LI, Sayı 201.

MERÇİL, E. (1984). “İslam'dan Sonra Türklerde Kadın”, *Kadın Ansiklopedisi*, II, İstanbul: Tercüman Yayınları.

MERÇİL, E. (1989). *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

MERÇİL E. (2000). *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

MÎRHOND (1358). *Ravzatu's-safâ*, II, Neşr. Abbâs Zeryâb, Tahran: Çâphâne-i Mehâret.

MUHAMMED NÂZİM (1971). *The Life And Times of Sultân Mahmud of Ghazna*, New Delhi: Munshiram Manoharlal.

NESEVÎ (1384). *Sîret-i Celâleddîn Mengübirnî*, Tashih Müctebâ Mînovî, Tahran: Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî.

NİJJAR, B. S. (1968), *Panjab Under the Sultans(1000-1526)*, Delhi: Sterling Publishers.

ÖZAYDIN, A. (2002). “Harezmsâhlar Devleti”, *Türkler Ansiklopedisi*, IV, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

ÖZTUNA, Y. (1996). *Devletler ve Hanedanlar*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.

RÂVENDÎ (1960). *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, Ankara: Türk Tarih Kurmu.

REŞİDÜDDİN FAZLULLÂH (1999). *Câm'ü't-tevârih*, Neşr. Ahmed Ateş, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

REŞİDÜDDİN FAZLULLÂH, *Câm'ü't-tevârih*, Hkm. Nr. 703.

SEVİM, A. (1997). “Sıbt İbnül-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Tuğrul Bey Dönemi”, *Belgeler*, XVIII/22, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

ŞEBÂNKÂREÎ, *Mecmâü'l-ensâb*, Yeni Cami Nr. 909.

ŞEBÂNKÂREÎ (1363). *Mecmâu 'l-ensâb*, Tashih Mîr Hâşim Muhaddîs, Tahran.

TANERİ, A. (1967). “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü, Cilt V, S. 8-9, 75-188.

TANERİ, A. (1977). *Celâlü'd-din Hârizmsâh ve Zamanı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

TURAN, O. (1944). “Terken Unvanı”, *Türk Hukuk Dergisi*, Ankara, I, 67-73.

YORULMAZ, O. (2012). *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.